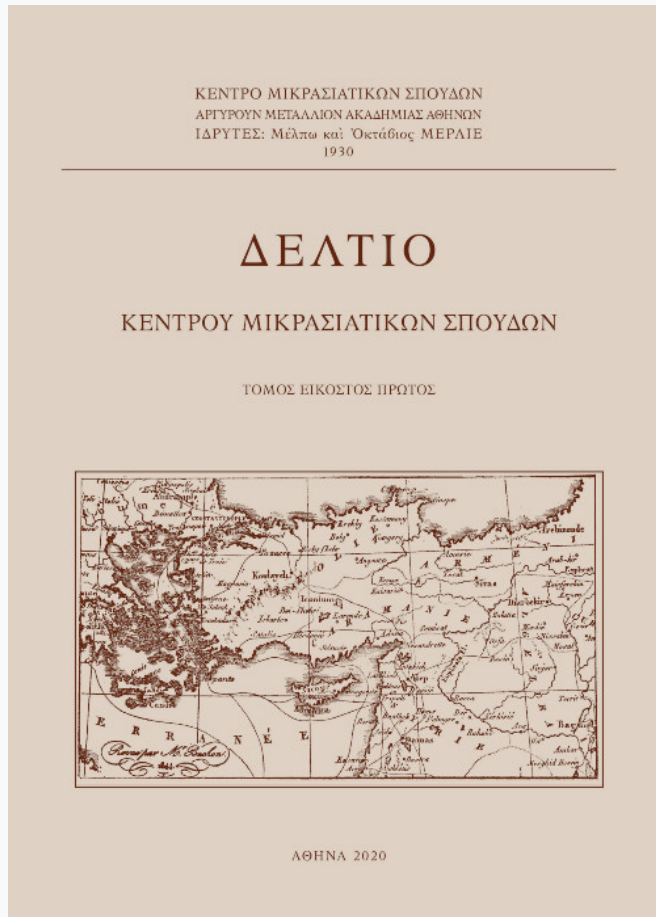

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 21 (2020)

Μία όθωμανική πηγή για την ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά το β' μισό του 17ου αιώνα

Φωκίων Π. Κοτζαγεώργης

doi: [10.12681/deltiokms.26643](https://doi.org/10.12681/deltiokms.26643)

Copyright © 2021, Φωκίων Π. Κοτζαγεώργης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κοτζαγεώργης Φ. Π. (2021). Μία όθωμανική πηγή για την ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά το β' μισό του 17ου αιώνα. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 21, 51–76. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.26643>

Φωκίων Π. Κοτσαγεώργης

ΜΙΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΗΓΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ Β΄ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 17ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Οί πληροφορίες που περιέχουν οι όθωμανικές πηγές για την Όρθόδοξη Έκκλησία δεν έχουν ακόμη αξιοποιηθεί πλήρως από την έρευνα. Έτσι, δεν είμαστε σε θέση να αξιολογήσουμε συνολικά αυτό το είδος την πηγή για την ιστορία της Έκκλησίας κατά την όθωμανική περίοδο. Τα βεράτια είναι από τα είδη των όθωμανικών πηγών που έτυχαν συστηματικής ανάλυσης σε πρόσφατα δημοσιεύματα.¹ Με βάση αυτές τις αναλύσεις αποδείχθηκε ότι οι όθωμανικές πηγές μπορούν να διαφωτίσουν καίρια ζητήματα της ιστορίας της Έκκλησίας. Ειδικότερα, τα βεράτια μας έδωσαν να κατανοήσουμε το νομικό καθεστώς που διέπετο το Οικουμενικό Πατριαρχείο μέσα στο όθωμανικό κράτος. Αυτό είναι πολύ σημαντικό, γιατί μεταξύ άλλων μπορεί κανείς να δει πώς αντιμετώπιστηκε το Πατριαρχείο ως διοικητικός δεσμός από ένα αλλόδρησκο κράτος και πώς το ίδιο το Πατριαρχείο μπόρεσε να επιβιώσει μέσα σ' αυτό. Οί ίδιες πηγές χρησιμοποιήθηκαν, και μάλιστα συγκριτικά με τις *Notitiae Episcopatum* του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, για τη διακρίβωση του γεωγραφικού εύρους του «κλίματος» του Πατριαρχείου και την ιστορία των επιμέρους εκκλησιαστικών του έπαρχιών.²

Το όθωμανικό αρχείο της πρωθυπουργίας στην Κωνσταντινούπολη (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) μέσα στον πλούτο των πηγών που περιέχει διασώζει και τεκμήρια για την ιστορία της Όρθόδοξης Έκκλησίας. Από τον όδηγο

Εύχαριστώ τη φίλη και συνάδελφο Σοφία Λαΐου για τις καίριες παρατηρήσεις της.

1. Ε. Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Έκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα 1996· Π. Κονόρτας, *Όθωμανικές Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Έκκλησίας (17ος - αρχές 20ού αιώνα)*, Αθήνα 1998· Γ.Ι. Σαλακίδης, *Τα σουλτανικά έγγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Κοζάνης (1721-1909)*, Κοζάνη 2004, σσ. 23-86.

2. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα*, σσ. 109-144· Κονόρτας, *Όθωμανικές Θεωρήσεις*, σσ. 229-293.

τῶν συλλογῶν τοῦ ἀρχείου πληροφορούμαστε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχειακῶν σειρῶν ποὺ ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία.³ Στὴ συλλογὴ τῶν Καταστίχων τοῦ «Αὐτοκρατορικοῦ Συμβουλίου» (Divan-ı Hümayun Defterleri) σώζονται τὰ «Ἐκκλησιαστικά Κατάστιχα» (Kilise Defterleri) ποὺ χρονολογοῦνται κυρίως ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα.⁴ Οἱ περισσότερες σὲ ἀριθμὸ πηγὲς βρίσκονται στὴ συλλογὴ τοῦ «Γραφείου Οἰκονομικῶν Διαταγῶν» (Evamir-i Maliye Kalemî) καὶ στὴ συλλογὴ τοῦ Kâmil Kereci, τοῦ ὁποίου οἱ πηγὲς προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο γραφεῖο. Αὐτὴ ἡ οἰκονομικὴ ὑπηρεσία ἦταν ὑπεύθυνη γιὰ τὴν καταχώριση τῶν διαφορῶν βερατιῶν, αἰτήσεων, παραχωρητήριων ἐγγράφων καὶ γενικὰ ὅ,τι σχετιζόταν μὲ ἐκπροσώπους τοῦ κλήρου, ὄχι μόνο τοῦ Πατριαρχείου, ἀλλὰ καὶ ἄλλων μὴ μουσουλμανικῶν θρησκειῶν ἢ καὶ ὁμολογιῶν. Ἐξὶ κατάστιχα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα ἕως τὰ μέσα τοῦ ἐπομένου φυλάσσονται στὴ συλλογὴ Kâmil Kereci καὶ ἔχουν μελετηθεῖ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀπὸ δύο ὀθωμανιστές.⁵ Ἄλλα δέκα κατάστιχα σώζονται στὴ συλλογὴ τῶν Καταστίχων τῆς «Ἵψηλῆς Πύλης» (Bab-ı Defteri) χρονολογημένα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα ἕως τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ἐπομένου.⁶ Τέλος, στὴ συλλογὴ λυτῶν ἐγγράφων τοῦ «Γραφείου Ἐπισκόπων» (rîskorosluk kalemî belgelerî) φυλάσσονται 31 φάκελοι μὲ 4.813 ἐγγραφα, χρονολογημένα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου ἕως τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα.⁷

Ἐκτὸς αὐτῶν τῶν συλλογῶν, πηγὲς ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὑπάρχουν διάσπαρτες καὶ στίς ὑπόλοιπες συλλογὲς τοῦ ἀρχείου. Ὡς παράδειγμα φέρουμε τὰ κατάστιχα ἀπὸ τὴ γνωστὴ ἀπογραφὴ ποὺ ἔγινε στὸ Ἅγιον Ὄρος τὸ 1764. Αὐτὰ σώζονται στὴ συλλογὴ τῆς «Κεντρικῆς Οἰκονομικῆς Ἵπηρεσίας τῆς Ἵψηλῆς Πύλης» (Bab-ı Defteri Baş Muhasebe), ἀλλὰ καὶ στὴ συλλογὴ τῶν «Διαφορῶν Οἰκονομικῶν Καταστίχων» (Maliyeden Müdevver).⁸

3. Βλ. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, 2η ἔκδ. Κωνσταντινούπολη 2000.

4. *Rehberi*, σσ. 38-40.

5. *Rehberi*, σσ. 178, 268· H. Inalcik, «Ottoman Archival Materials on Millets», B. Braude – B. Lewis, ἐπιμ., *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, τ. 1, Νέα Ἰόρκη-Λονδίνο, σσ. 437-449· E. Balta, «Landed Property of the Monasteries on the Athos Peninsula and its Taxation in 1764», A. Temiim, ἐπιμ., *Mélanges Prof. Machiel Kiel*, Ζαγκουάν 1999, σσ. 135-159.

6. *Rehberi*, σ. 178.

7. *Rehberi*, σ. 304. Μὲ βάση τὸ ἀναλυτικὸ εὔρετήριο τῆς συλλογῆς ποὺ ἐρευνηθῆκε ἀπὸ τὸν γράφοντα, μόνο ὁ πρῶτος φάκελος χρονολογεῖται στὸν 17ο αἰώνα.

8. Balta, «Landed Property», σσ. 143-147.

Στὴν τελευταία συλλογὴ φυλάσσεται καὶ ἓνα κατάστιχο διορισμοῦ ἐπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (*Rum Rüesa-ı Ruhaniyesi Tayin Defteri*).⁹ Πρόκειται γιὰ ἓνα δεκαεξασέλιδο κατάστιχο, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικεφαλίδα τῆς πρώτης σελίδας συντάχθηκε στὶς 15 Ἀπριλίου 1706 (1 Muharrem 1118) ἀπὸ τὴν ἀρμόδια οἰκονομικὴ ὑπηρεσία (*şikk-i sanî nam-ı diğêr piskopos kalemi*)¹⁰ καὶ εἶναι κατάστιχο διορισμοῦ μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων, εὐρωπαϊκῶν καὶ μικρασιατικῶν ἐπαρχιῶν. Ὡστόσο, καὶ ἀντίθετα ἀπὸ αὐτὴ τὴ γενικὴ ἐπικεφαλίδα, στὸ παρὸν κατάστιχο ὄχι μόνο δὲν ἀναφέρονται ἱεράρχες μικρασιατικῶν περιοχῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς ὑπάρχουν περιπτώσεις ἱεραρχῶν τοῦ εὐρύτερου μακεδονικοῦ καὶ δρακινοῦ χώρου, ἐνῶ μόνο μία περίπτωση ἀφορᾷ μητρόπολη, θὰ λέγαμε, τοῦ εὐρύτερου κωνσταντινουπολίτικου χώρου, στὴν Προποντίδα (Κύζικος). Στὴν πρώτη σελίδα ὑπάρχει τὸ κείμενο τοῦ διορισμοῦ δυνάμει φερμανιοῦ τοῦ Πατριάρχου Γαβριὴλ Γ΄ μὲ ἡμερομηνία 3 Σεπτεμβρίου 1702 (10 Rebiyülahır 1114).¹¹ Στὴ συνέχεια ἓνα λίγο μεταγενέστερο κείμενο βερατιοῦ γιὰ τὸν ἴδιο πατριάρχη (30.8.1705) καὶ πληροφορίες γιὰ τὸ δημοσιονομικὸ καθεστῶς, μὲ ἄλλα λόγια γιὰ τοὺς φόρους ποὺ ἔπρεπε νὰ πληρῶσει ὁ νέος πατριάρχης.

Οἱ ὑπόλοιπες σελίδες περιέχουν ἀπὸ τρεῖς καταχωρίσεις, οἱ ὁποῖες δὲν βρίσκονται σὲ χρονολογικὴ σειρά, ἀλλὰ μάλλον ἔχουν γεωγραφικὴ συνάφεια μεταξύ τους στὴν κάθε σελίδα. Δηλαδή οἱ μητροπόλεις ἢ ἐπισκοπὲς ποὺ ἀναφέρονται σὲ μία σελίδα γειτνιάζουν γεωγραφικά, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει, ὡστόσο, καμία λογικὴ ἱεραρχικῆς τάξης. Οἱ καταχωρίσεις ἐκτείνονται στὴ χρονικὴ περίοδο 1642-1706. Στὴ λιτὴ καταχώριση τοῦ καταστίχου γιὰ τὸν κάθε διορισμὸ δηλώνεται τὸ ὄνομα τῆς μητροπόλεως ἢ ἐπισκοπῆς,¹² τὸ ὄνομα τοῦ ἱεράρχου ποὺ διορίστηκε, τὸ ὄνομα τοῦ ἱεράρχου ποὺ κατεῖχε πρὶν τὴ θέση,

9. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver* (στὸ ἐξῆς: MAD), ἀρ. 19146.

10. Κατάλογος τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα, βλ. L. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Λέιντεν-Νέα Ὑόρκη-Κολωνία 1996, σσ. 68-70.

11. Οἱ ἡμερομηνίες ὑπολογίζονται μὲ τὸ γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο.

12. Γιὰ νὰ περιγραφεῖ ἡ ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια χρησιμοποιεῖται καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὰ βεράτια, ἡ λέξις «βιλαέτι» (*vilayet*). Γιὰ τὸν ὄρο σὲ ὀθωμανικὲς πηγὲς ἐκκλησιαστικοῦ ἐνδιαφέροντος, βλ. Κονόρτας, *Ὀθωμανικὲς Θεωρήσεις*, σ. 465 σημ. 38.

ὁ λόγος τῆς ἀλλαγῆς ἱεράρχη, ἡ δήλωση ὅτι ὁ διορισμὸς ἔγινε ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ πατριάρχη καὶ ἔκδοση τοῦ σχετικοῦ φερμανιοῦ, ἡ ἡμερομηνία ἔκδοσης τοῦ φερμανιοῦ καὶ τὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιοῦ («ἐθιμικοῦ δώρου») σὲ ἄσπρα ποὺ ὄφειλε νὰ πληρώσει ὁ ἱεράρχης προκειμένου νὰ ἀναλάβει τὴ θέση.¹³ Σὲ πολλὲς περιπτώσεις πάνω ἀπὸ τὴν καταχώριση ὑπάρχει σημείωση μὲ τὴν ἡμερομηνία ἔκδοσης τοῦ ἀνανεωτήριου φερμανιοῦ (teccidid fermanı) σὲ περίπτωση ἀνόδου νέου σουλτάνου στὸν θρόνο. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὅταν ἀνερχόταν νέος σουλτάνος, ὅλες οἱ πράξεις τοῦ προηγούμενου ἐπιβαλλόταν νὰ ἀνανεωθοῦν ἀπὸ τὸν νέο, προκειμένου νὰ συνεχίσει ἡ ἰσχύ τους. Ἔτσι, κάθε ἱεράρχης θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνανεώσει τὴ θητεία του, πληρώνοντας ἐκ νέου τὸ πεσκέσι στὸ κράτος. Οἱ ἀνανεώσεις τῶν φερμανιῶν εἶναι ἔμμεσες ἀλλὰ σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι ἡ θητεία τοῦ ἴδιου ἱεράρχη συνεχιζόταν καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἀδρομερῶς ἓνα χρονικὸ εὔρος στὴ θητεία τοῦ ἐν λόγω ἱεράρχη. Κατ' ἀντίθετο τρόπο, ἡ μὴ ἀναγραφὴ ἔκδοσης ἀνανεωτηρίου φερμανιοῦ πιθανῶς ἀποτελεῖ ἔμμεση μαρτυρία γιὰ τὴ λήξη τῆς θητείας τοῦ ἱεράρχη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ σουλτάνου, ἐφόσον, βέβαια, τὰ χρονικὰ σημεία συμφωνοῦν σὲ κάτι τέτοιο. Ἀναπάντητο ἐρώτημα γιὰ τὸν γράφοντα ἀποτελεῖ ἡ αἰτία ἐπιλογῆς τῶν συγκεκριμένων ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν καὶ προσώπων στὶς καταχωρίσεις τοῦ καταστίχου.

Συνολικά, καταχωροῦνται διορισμοὶ μόνο εἴκοσι ὀκτὼ ἱεραρχῶν (μαζὶ μὲ αὐτὸν τοῦ ἀναφερθέντος πατριάρχη), γιατί οἱ σελίδες 4, 5, 10, 11, 13 καὶ 16 εἶναι κενές. Ἡ ὀνομασία τῶν μητροπόλεων καὶ τῶν ἐπισκοπῶν παρουσιάζει δυσχέρειες στὴν προσπάθεια ταύτισης. Αὐτὸ συμβαίνει γιατί οἱ Ὀθωμανοὶ καταχωροῦσαν τὴν πόλη ὅπου βρισκόταν ἡ ἔδρα τοῦ ἀρχιερέα καὶ ὄχι τὴν ἐπίσημη ἐκκλησιαστικὴ (βυζαντινὴ) ὀνομασία τῆς ἐπαρχίας.¹⁴ Τὸ ὅτι τὸ παρὸν κατάστιχο εἶναι ἀντίγραφο τοῦ κύριου πρωτοκόλλου διορισμῶν ἀρχιερέων τῆς ἀρμόδιας οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας φαίνεται, τόσο ἀπὸ τὴν ἄτακτη χρονολογικὴ σειρὰ μὲ τὴν ὁποία παρατίθενται οἱ διορισμοί, ὅσο καὶ ἀπὸ κάποια λάθη, λίγα εὐτυχῶς, κυρίως στὶς ἡμερομηνίες, τὰ ὁποία ὑποθέτουμε ὅτι εἶναι ἀντιγραφικά.

Ἡ ἀναγραφὴ τοῦ ποσοῦ τοῦ πεσκεσιοῦ ποὺ ὄφειλαν οἱ ἱεράρχες προσφέρει μία εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς δυναμικότητος μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας. Ἄν αὐτὸ τὸ στοιχεῖο συνδυαστεῖ, μάλιστα, μὲ ἄλλες παρόμοιες πηγές μπορεῖ

13. Κονόρτας, *Ὀθωμανικὲς Θεωρήσεις*, σ. 168.

14. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σ. 118.

νά δείξει τὴν οἰκονομικὴ καὶ ἐμμέσως δημογραφικὴ ἐξέλιξη τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ στὴν ἱστορικὴ του διαχρονία.¹⁵ Δυστυχῶς ἡ χρονικὴ περίοδος, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ πηγὴ εἶναι πολὺ φτωχὴ ὅσον ἀφορᾷ τὰ δημογραφικὰ δεδομένα τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Τὰ κατάστιχα πληρωμῆς κεφαλικοῦ φόρου (*cizye defterleri*), τὰ ὁποῖα θεωρητικὰ ἀναφέρουν τὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ τῶν ἐπαρχιῶν,¹⁶ δὲ μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν μία καλὴ βάση γιὰ τέτοιου εἴδους μελέτη. Ὡστόσο, καὶ παρόλο πὺν αὐτὲς οἱ πηγὲς σώζονται σὲ ἰκανὸ ἀριθμὸ γιὰ τὸν 17ο αἰῶνα, δὲν ἔχουν μελετηθεῖ ἀκόμη γιὰ τὶς συγκεκριμένους τουλάχιστον περιοχές. Χρησιμοποιώντας τὶς ἐλάχιστες ἐκδομένους πηγὲς δὲ προσπαθήσουμε νὰ συγκρίνουμε τὸ ποσὸ τοῦ πεσκειοῦ μὲ τὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ τῆς ἐπαρχίας.

Μεγαλύτερη, πάντως, δυσκολία γιὰ ἓνα τέτοιο ἐγχείρημα δὲν εἶναι τόσο ἡ ἔλλειψη πηγῶν, ὅσο ἡ ταύτιση τῶν ὀθωμανικῶν διοικητικῶν διαιρέσεων (*καζάδων*) μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἐκκλησιαστικὲς (μητροπόλεις ἢ ἐπισκοπὲς). Μία ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία, ἀκόμη κι ὅταν φέρει τὴν ἴδια ὄνομασία μὲ ἓναν *καζᾶ* δὲν συμπίπτει γεωγραφικά. Ἐτσι, γιὰ παράδειγμα, ἡ δικαιοδοσία τῆς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης δὲ πρέπει νὰ καταλάμβανε μικρότερη γεωγραφικὴ ἔκταση ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ ὁμώνυμου *καζᾶ*, ἂν ἀφαιρέσουμε τὶς ὑποκείμενὲς τῆς ἐπισκοπῆς. Αὐτὸ μεταξὺ ἄλλων μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὸ ὅτι σὲ ἓνα γενικὸ ἱεραρχικὸ διάγραμμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν ὀθωμανικῶν διοικήσεων, ἡ μητρόπολη μπορεῖ νὰ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸν *καζᾶ* καὶ ἡ ἐπισκοπὴ μὲ τὸν *ναχιγιέ* (ὑποδιοίκηση τοῦ *καζᾶ*). Συνεπῶς, συγκρίνοντας ἐπισκοπὲς μὲ *καζᾶδες* εἶναι σὰν νὰ συγκρίνουμε ἀνόμοια εἶδη. Ἄν, τώρα, ἐντάξουμε στὴν προβληματικὴ μας καὶ τὶς ἀρχιεπισκοπὲς, οἱ ὁποῖες, ὡς γνωστὸν, ὑπάγονταν ἀπευθείας στὸ Πατριαρχεῖο, τότε ἡ κατάσταση περιπλέκεται ἀκόμη περισσότερο.¹⁷

15. Γιὰ τὴ σχέση τῆς ἐκκλησιαστικῆς γεωγραφίας μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ δημογραφικὴ εἰκόνα τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ, βλ. Χρ. Πατρινέλης, «Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ Ὀρθοδοξία», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Ι', Ἀθήνα 1974, σσ. 103-105.

16. Κατ' ἀκρίβεια καταχωροῦνται οἱ ὑπόχρεοι σὲ καταβολὴ κεφαλικοῦ φόρου μὴ μουσουλμάνοι ὑπῆκοοι τοῦ κράτους. Οἱ περιπτώσεις ἓνας μὴ μουσουλμάνος νὰ μὴν πληρῶνε καθόλου κεφαλικὸ φόρο, εἰδικὰ κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα, εἶναι ἐλάχιστες ἢ καὶ μηδαμινές.

17. Τὸ θέμα τῆς ταύτισης τῶν δύο διοικητικῶν διαιρέσεων εἶναι πολὺ μεγάλο καὶ περίπλοκο. Ἀρκεῖ νὰ σημειώσουμε ὅτι τὰ ὅρια τῶν ὀθωμανικῶν διοικήσεων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν ἄλλαξαν συχνὰ καὶ ὅτι ἡ δημιουργία νέων ἢ ἡ ἐξαφάνιση παλαιῶν ἐπαρχιῶν ἦταν ἐπίσης συχνὸ φαινόμενο. Γιὰ τὶς δυσκολίες στὴν ἀνάγνωση

Ἡ υπόθεση ἐργασίας πού προτείνεται στό παρὸν ἄρθρο στηρίζεται σὲ δύο παραδοχές: α) τὸ ὀθωμανικὸ κράτος προσάρμοξε τὸ ὕψος τοῦ πεσκεσιοῦ ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ δημογραφικὴ πραγματικότητα τῆς ἐπαρχίας· β) ὁ φόρος αὐτὸς δὴ εἶχε ὡς βάση ὑπολογισμοῦ τὴ χριστιανικὴ οἰκογένεια, ὅπως συνέβαινε μὲ τοὺς κύριους ὀθωμανικοὺς φόρους τῆς περιόδου (cizye, avariz), ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν βασικὸ φόρο πού πλήρωναν οἱ χριστιανοὶ στὸν πατριάρχη καὶ τὸν τοπικὸ ἀρχιερέα (patriklik ve metropolitlik rüsumu). Ὁ τελευταῖος, ὅπως δηλώνεται καὶ στὸ κείμενο τῶν πατριαρχικῶν καὶ τῶν μητροπολιτικῶν βερατιῶν, ὑπολογιζόταν σὲ ἓνα χρυσὸ νόμισμα γιὰ κάθε ἱερέα καὶ σὲ δώδεκα ἄσπρα (akçe) γιὰ κάθε οἰκογένεια. Τὰ ἴδια ποσά, ἐπιπλέον, ὄφειλαν καὶ στὸν μητροπολίτη τους.¹⁸ Στηριζόμενοι σ' αὐτὲς τὶς παραδοχές, δὴ προσπαθήσουμε νὰ βροῦμε τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιοῦ καὶ στὸν ἀριθμὸ τῶν χριστιανικῶν οἰκογενειῶν μίας ἐπαρχίας. Ἀπ' ὅ,τι προκύπτει ἀπὸ τὸ μικρὸ δείγμα μας, ὑπῆρχε μία λογικὴ σταθερῆς ἀναλογίας μεταξὺ τῶν δύο μεταβλητῶν. Ὅσο μικρότερη ἦταν ἡ σχέση τους, τόσο ἀσθενέστεροι οἰκονομικὰ ἢ καὶ δημογραφικὰ θεωροῦμε ὅτι ἦταν οἱ χριστιανοὶ τῆς ἐπαρχίας. Γενικά, πάντως, ἡ προκύπτουσα σχέση ἦταν πολὺ μικρότερη σὲ ἀναλογικὸ φορολογικὸ βάρος ἀπὸ τὸ ποσὸ πού ἔπρεπε νὰ πληρώσουν οἱ χριστιανοὶ ὡς φόρο στὸν πατριάρχη καὶ στὸν τοπικὸ τους ἀρχιερέα.

Ἐξυπακούεται ὅτι καὶ στὴ συγκεκριμένη ὀθωμανικὴ πηγή οἱ ἱεράρχες ἐμφανίζονται ὡς κάτοχοι ἢ καλύτερα νομεῖς (derühde) μιᾶς κρατικῆς εἰσοδηματικῆς πηγῆς. Πρόσφατες ἔρευνες ἔχουν δείξει ὅτι ὁ Πατριάρχης καὶ οἱ ἄλλοι ἀρχιερεῖς ἀντιμετωπιζόνταν ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος ὡς ἀνάδοχοι ἑνὸς μουκατᾶ (mukataa), δηλαδὴ μιᾶς κεχωρισμένης κρατικῆς εἰσοδηματικῆς πηγῆς. Οἱ Ὀθωμανοί, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, χρησιμοποιοῦσαν μία εὐρέως διαδεδομένη δημοσιονομικὴ πρακτικὴ γιὰ νὰ δεσμοποιήσουν τὴν οἰκονομικὴ λειτουργία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἔτσι, γιὰ τὸ κράτος ἓνας μητροπολίτης ἦταν δημόσιος λειτουργός, ἐφόσον εἰσέπραττε μὲ τὴν ἄδεια τοῦ κράτους κρατικοὺς φόρους ἀπὸ ἀντίστοιχα εἰσοδήματα.¹⁹ Ἡ ἔρευνα ἔχει συνδέσει τὴν

τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν σὲ μία ὀθωμανικὴ πηγή, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σσ. 118-119.

18. J. Kabrda, *Le système fiscal de l'église orthodoxe dans l'empire ottoman (d'après les documents turcs)*, Μπρνὸ 1969, σσ. 65-67.

19. Γιὰ τὴν ὅλη συζήτηση περὶ τοῦ θέματος, βλ. Κονόρτας, *Ὀθωμανικὲς Θεωρήσεις*, σσ. 346-347· Σαλακίδης, *Σουλτανικὰ ἔγγραφα*, σσ. 65-66· βλ. καὶ Α. Papademetriou, «Ottoman Tax Farming and the Greek Orthodox Patriarchate: An Examination

πληρωμή τοῦ πεσκεσιού μὲ τὴν ἔκδοση διοριστήριου φερμανιού γιὰ τὴν κατάληψη τῆς θέσης. Ὅπως ἔχει πρόσφατα ὑποστηριχθεῖ, ἡ καταβολὴ τοῦ πεσκεσιού ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὸν διορισμὸ ἐνὸς πατριάρχη ἢ μητροπολίτη, ἐνῶ ἡ καταβολὴ τοῦ ἐτήσιου φόρου (haraç) συνδεόταν μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ βερατιού καὶ τὴν ἄδεια ἄσκησης τῶν καθηκόντων καὶ δικαιωμάτων τοῦ ἱεράρχη.²⁰ Σύμφωνα, τέλος, μὲ κάποιες ἐνδείξεις ποὺ χρήζουν περαιτέρω ἐπεξεργασίας, ἡ ἔκδοση βερατιού δὲν ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὸν διορισμὸ ἐπισκόπου. Ἐφόσον ὁ τελευταῖος ἐπιλεγόταν ἀπὸ τὸν ἀρμόδιο μητροπολίτη, χρειαζόταν μόνο ἡ καταβολὴ τοῦ πεσκεσιού γιὰ νὰ λάβει τὸ διοριστήριο φερμάνι του καὶ νὰ νομιμοποιηθεῖ ἡ ἐκλογή του.²¹

Στὴ συνέχεια δὲ παραδέσουμε ὑπὸ μορφή λημμάτων τὶς καταχωρίσεις τοῦ καταστίχου, κωδικοποιώντας καὶ ταυτόχρονα σχολιάζοντας τὶς πληροφορίες ποὺ αὐτὲς προσφέρουν.

1. Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο.²² Ὅπως προαναφέρθηκε, στὶς 3 Σεπτεμβρίου 1702 ἐκδόθηκε τὸ φερμάνι γιὰ τὸν διορισμὸ τοῦ Πατριάρχη Γαβριήλ Γ', ὁ ὁποῖος εἶχε ἐκλεγεῖ στὰ μέσα Αὐγούστου στὴ θέση τοῦ ἀποθανόντος Καλλινίκου Β', προερχόμενος ἀπὸ τὴν θέση τοῦ μητροπολίτη Χαλκηδόνος.

2. Ἐπισκοπὴ (piskoposluk) Ἀγαθουπόλεως (Ahtaboli).²³ Τὸ ὄνομα τοῦ νεοεκλεγμένου ἐπισκόπου δὲν εἶναι εὐανάγνωστο. Αὐτὴ ἡ θρακικὴ ἐπισκοπὴ ἦταν ἡ μοναδικὴ ποὺ ἀνήκε στὴ Μητρόπολη Ἀδριανουπόλεως κατὰ τὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ.²⁴ Ὁ νέος ἐπίσκοπος διαδέχτηκε τὸν ἀποθανόντα Εὐθύμιο, ὁ διορισμὸς του ἔγινε στὶς 24 Αὐγούστου 1692 (11 Zilhicce 1103) ὕστερα ἀπὸ

of State and Church in Ottoman Society (15th-16th century)» (αδμ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Πρίνστον 2001).

20. Κονόρτας, *Ὁθωμανικὲς Θεωρήσεις*, σ. 168, ὅπου ἀναφορὰ στὸν πατριάρχη, ἀλλὰ ἡ πρόταση μπορεῖ συνεκδοχικὰ νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ στοὺς ἄλλους ἀρχιερεῖς.

21. Σαλακίδης, *Σουλτανικὰ ἔγγραφα*, σσ. 68-69. Πρβλ. ὅμως, τὴν ἔκδοση βερατιού γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Κασσανδρείας τὸ 1564, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σσ. 183-184. Ἡ Κασσάνδρα δὲν ἀποτελοῦσε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἔδρα ἀρχιεπισκοπῆς.

22. MAD 19146, σ. 1. Γιὰ τὴ συγκεκριμένη καταχώριση παραθέτουμε μόνο τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν στὸ κατάστιχο, γιατί τὸ γεγονός καὶ τὰ πρόσωπα εἶναι γνωστὰ στὴ βιβλιογραφία καὶ περιττεύει ὁποιοσδήποτε σχολιασμὸς τους.

23. MAD 19146, σ. 2. Σὲ παρένθεση ἀναγράφεται ἡ μορφή τοῦ ὀνόματος στὸ ὀθωμανικὸ κείμενο, ὅταν διαφέρει σημαντικὰ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ἐκκλησιαστικὴ ὀνομασία τῆς ἐπαρχίας.

24. Th.H. Papadopoulos, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, 2η ἔκδ. Λονδίνο 1990, σ. 108.

αίτηση του Πατριάρχη Καλλινίκου Β΄ και τὸ πεσκέσι ἀνερχόταν σὲ 8.900 ἄσπρα.²⁵ Ἀπὸ τὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιοῦ, ποὺ εἶναι τὸ πέμπτο ὑψηλότερο στὸ δεῖγμα μας, εἰκάζεται ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ εἶχε ὑψηλὴ οἰκονομικὴ δυνατότητα καὶ προφανῶς πολυπληθῆς ποίμνιο.

3. Μητρόπολη Διδυμοτείχου.²⁶ Ὁ Ἰωακείμ ἀντικατέστησε τὸν Ἱερεμία, ὁ ὁποῖος εἶχε παραιτηθεῖ. Ὁ διορισμὸς ἔγινε στὶς 7 Αὐγούστου 1702 (13 Rebiyülevnel 1114) μὲ αίτηση τοῦ Πατριάρχη Καλλινίκου Β΄ καὶ ἀνανεώθηκε στὶς 23 Αὐγούστου 1703 (10 Rebiyühahir 1115), λόγω τῆς ἀνόδου στὸν θρόνο τοῦ νέου σουλτάνου Ἀχμέτ Γ΄.²⁷ Τὸ πεσκέσι ἦταν 9.600 ἄσπρα. Τὰ δημογραφικὰ δεδομένα γιὰ τὸν καζᾶ κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα εἶναι τὰ ἑξῆς: σὲ ὀθωμανικὸ κατάστιχο τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰῶνα (1668/1669) ὁ καζᾶς Διδυμοτείχου εἶχε 698 «χανὲς» χριστιανῶν, ποὺ μὲ τὶς πιθανὲς ἀριθμητικὲς προσαρμογὲς δίνουν ἓνα σύνολο περίπου 4.900 οἰκογενειῶν.²⁸ Τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὸ ἔτος διορισμοῦ τοῦ Ἰωακείμ, δηλαδὴ τὸ 1700, ἡ περιοχὴ Διδυμοτείχου μαζί μὲ τὶς Φέρρες

25. Οἱ ἐπίσκοποι ποὺ εἶναι γνωστοὶ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ εἶναι οἱ Λαυρέντιος (1673) καὶ Ρωμανὸς (1702) (Γερμανὸς Σάρδεων, «Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Βορείου Θράκης καὶ ἐν γένει τῆς Βουλγαρίας ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως καὶ ἑξῆς», *Θρακικὰ* 8 [1937], σ. 119). Μὲ δεδομένο ὅτι δὲν ὑπάρχει σημείωση γιὰ ἀνανέωση διορισμοῦ στὸ παρὸν κατάστιχο, φαίνεται ὅτι οἱ δύο ἀναφερόμενοι ἐπίσκοποι δὲν ἔχουν ἔως τώρα ἐντοπιστεῖ καὶ εἶχαν μικρὴ χρονικὰ θετεία.

26. Ἡ Μητρόπολη Διδυμοτείχου κατεῖχε τὴν 33η θέση στὸ μητροπολιτικὸ συνταγμάτιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου αὐτὴν τὴν ἐποχὴ, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 113. Γενικὰ ἀναλυτικὴ πραγμάτευση τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων γιὰ τὸν 18ο καὶ τὸν 19ο αἰῶνα, βλ. Κονόρτας, *Ὄθωμανικὲς Θεωρήσεις*, σσ. 236-293.

27. Β. Ἀτέσης, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1975, σ. 43. Οἱ χρονιὲς ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀτέσης δὲν εἶναι ὀρθές. Σύμφωνα μὲ αὐτὸν ὁ Ἱερεμίας ὀλοκλήρωσε τὴ θετεία του τὸ 1697 καὶ ὁ Ἰωακείμ (Α΄) ἀνέλαβε τὸ 1708. Τώρα ἀποκαθίσταται ἡ ὀρθὴ χρονιὰ τῆς διαδοχῆς τῶν δύο ἱεραρχῶν.

28. R. Stojkov, «La division administrative de l'eyalet de Roumélie pendant les années soixante du XVIIe siècle. Selon un registre turc-ottoman de 1668-1669», *Studia Balcanica* 1 (1970), σ. 210. Τὸ κατάστιχο παραθέτει ὅλους τοὺς καζᾶδες τῆς Ρούμελης καὶ σημειώνει στὸν καθένα τὸν ἀριθμὸ τῶν χριστιανικῶν «χανέδων». Ὅπως σημειώνει ὁ ἐκδότης του (σ. 207), ὁ «χανὲς» τοῦ 17ου αἰῶνα δὲν ἀντιστοιχοῦσε σὲ μία πραγματικὴ οἰκογένεια, ὅπως συνέβαινε στοὺς προηγούμενους αἰῶνες. Συνεπῶς, γιὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς μας θεωρήσαμε ὅτι ὁ παρὼν «χανὲς» ἔχει τὴν ἴδια ἀντιστοιχία μὲ τὸν «ἀβαριζχανε» (λογιστικὴ μονάδα γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ φόρου ἀβαριζ). Ὁ τελευταῖος σὲ ἀπογραφή τοῦ 1640/1641 ὑπολογίστηκε ὅτι ἀντιστοιχοῦσε σὲ γενικὲς γραμμὲς σὲ 5 οἰκογένειες, ἐνῶ τὸ Διδυμοτείχο ἦταν ἀπὸ τὶς ἐξαιρέσεις ὅπου ὁ «χανὲς» ἰσοδυναμοῦσε μὲ 7 οἰκογένειες, βλ. Darling, *Revenue-Raising*, σ. 107.

καὶ τὴ Μάκρη εἶχαν 22.650 χριστιανούς.²⁹ Σὲ ἀνέκδοτα κατάστιχα κεφαλικοῦ φόρου γιὰ τὸν καζᾶ Διδυμοτείου τοῦ 1692/1693 καὶ τοῦ 1694/1695³⁰ τὸ σύνολο τῶν χριστιανῶν ἦταν περίπου 5.500 ἄτομα (nefer), πολὺ κοντὰ δηλαδὴ στὸν ἀριθμὸ τοῦ 1668/1669.³¹ Ἄν, συνεπῶς, ὑπολογίσουμε ὅτι ὁ πληθυσμὸς τοῦ καζᾶ Διδυμοτείου καὶ τὸ 1700 βρισκόταν κοντὰ στὸν ἀριθμὸ τῶν 17.000 ψυχῶν τοῦ 1668/1669, τότε ἡ ἀναλογία τοῦ πεσκεσιῦ ἀνὰ οἰκογένεια ἦταν 1:0,57, δηλαδὴ ὑπολογίζονταν δύο ἄσπρα πεσκεσιῦ γιὰ κάθε οἰκογένεια, ἔνδειξη μιᾶς ἀκμάζουσας χριστιανικῆς κοινότητος Ἡ ἀναλογία, ὡστόσο, δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής, δεδομένου ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ καζᾶ Διδυμοτείου βρισκόταν καὶ ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Λιτίτζης (βλ. παρακάτω). Ἔτσι, πρὸ κοντὰ στὴν ἀλήθεια δὲ εἴμαστε, ἂν διαμορφώσουμε τὴ συνολικὴ σχέση προσδέτοντας καὶ τὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιῦ ποὺ πλήρωνε ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Λιτίτζης. Καὶ μὲ αὐτὸν τὸν ὑπολογισμό, πάντως, τὸ προκύπτον συμπέρασμα περὶ οἰκονομικῆς ἄνεσης τῶν χριστιανῶν τοῦ Διδυμοτείου δὲν συνάδει μὲ τὸν συντελεστὴ 7 ποὺ εἶδαμε νὰ ἀντιστοιχεῖ τὸ «ἀβαρίζχανε» τοῦ καζᾶ κατὰ τὸ 1640. Περισσότερα στοιχεῖα δὲ βοηθήσουν στὴν ἀπάντηση τοῦ ἐρωτήματος.

4. Μητρόπολη Μαρωνείας καὶ Κομοτηνῆς.³² Ὁ τρόπος ἀναγραφῆς τῆς Κομοτηνῆς στὸν τίτλο τῆς μητροπόλεως (nam-ı diğer = «ἄλλο ὄνομα») δεῖ-

29. B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Κέμπριτζ-Παρίσι 1981, σ. 102. Τὸ σύνολο τῶν φορολογουμένων ἦταν 7.550 ἄτομα, ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν σὲ ἐνήλικες ἄνδρες (nefer). Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς πρέπει νὰ πολλαπλασιαστεῖ μὲ τὸ 3, προκειμένου νὰ φανεῖ ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς μιᾶς περιοχῆς, γιὰτί στίς προβιομηχανικὲς κοινωνίες οἱ ἐνήλικες ἄρρενες παρουσίαζαν ἀναλογία 1:3 μὲ τὸ συνολικὸ πληθυσμὸ. Μὲ δεδομένο ὅτι ἡ Μάκρη καὶ οἱ Φέρρες ἦταν καὶ μικρότερες ἐπαρχίες καὶ πολὺ λιγότερο χριστιανικὸ πληθυσμὸ ἀπὸ τὸ Διδυμοτεῖο εἶχαν, ὑποθέτουμε ὅτι ἀπὸ τὰ 7.550 ἄτομα τουλάχιστον τὰ 2/3 βρισκόνταν στὸ Διδυμοτεῖο.

30. MAD 3411, σ. 136 καὶ MAD 5218, σ. 87, ἀντίστοιχα.

31. Θεωροῦμε ὅτι ἡ ἀναλογία 1:3 μεταξὺ ἐνήλικων ἀρρένων καὶ συνολικοῦ πληθυσμοῦ θρίσκειται κοντὰ σὲ ἕνα χαμηλὸ συντελεστὴ ἀτόμων γιὰ κάθε οἰκογένεια (3,5), ὁ ὁποῖος προκύπτει ἀπὸ τὴ δημογραφικὴ κρίση ποὺ παρατηρεῖται σὲ ὅλη τὴν αὐτοκρατορία αὐτὴν τὴν περίοδο. Συνεπῶς, οἱ ἀριθμοὶ τῶν «ἀτόμων» καὶ τῶν «οἰκογενειῶν» στίς ἀπογραφές τοῦ 1692-1695 καὶ τοῦ 1668/1669 μποροῦν νὰ πολλαπλασιαστοῦν μὲ τὸν ἴδιο περίπου συντελεστὴ γιὰ νὰ δώσουν τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τῆς περιοχῆς.

32. Ὁ Μαρωνείας κατεῖχε τὴν 51η θέση στὸ μητροπολιτικὸ συνταγματικὸ τῆς ἐποχῆς, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 114.

χνει ὅτι ἡ ἔδρα τῆς βυζαντινῆς Μητρόπολης Μαρωνείας εἶχε ἤδη μεταφερθεῖ στο νέο ἀστικό κέντρο τῆς περιοχῆς, τὴν Κομοτηνὴ. Τὸ κατάστιχο μᾶς πληροφορορεῖ ὅτι ὁ Καλλίνικος διαδέχτηκε τὸν ἀποθανόντα Γαβριὴλ μὲ φερμάνι διορισμοῦ στὶς 19 Ἰανουαρίου 1704 (12 Ramazan 1115)³³ καὶ ἀνανέωσης στὶς 23 Αὐγούστου 1703.³⁴ Τὸ πεσκεσί ἀνερχόταν σὲ 960 ἄσπρα. Στὶς προαναφερθεῖσες ὀθωμανικὲς πηγὲς τοῦ 1668/1669 καὶ τοῦ 1700 ὁ καζᾶς Κομοτηνῆς καταγράφηκε μὲ 719 «χανὲ» στὴν πρώτη περίπτωση καὶ μὲ 2.880 φορολογούμενους ἐνήλικες στὴ δεύτερη, μαζὶ ὅμως μὲ τὶς περιοχὲς Τσαγλαϊκ (σημ. Διπόταμος Καβάλας), Γενιτζὲ Καρασοῦ (σημ. Γενισέα Ξάνθης) καὶ Ἀχὶ Τσελεμπὶ (σημ. Σμόλιαν Βουλγαρίας).³⁵ Σὲ ἀνέκδοτο κατάστιχο κεφαλικοῦ φόρου τοῦ 1692/1693³⁶ ὁ καζᾶς Κομοτηνῆς εἶχε περίπου 1.300 ἐνήλικες χριστιανούς φορολογούμενους. Μὲ βάση τὴν τελευταία πηγὴ, ἡ ἀναλογία τοῦ πεσκεσιοῦ μὲ τὶς χριστιανικὲς οἰκογένειες εἶναι 1:1,3, ἐνῶ μὲ βάση τὸ κατάστιχο τοῦ 1668/1669 ἡ ἀναλογία πέφτει στὸ ὑπερβολικὰ χαμηλὸ ποσοστὸ 1:3,75. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει, ἐπρόκειτο γιὰ μίαν μᾶλλον φτωχὴν μητρόπολη μὲ εὐαρίθμους χριστιανούς.³⁷

5. (Ἀρχι)Ἐπισκοπὴ Λιτίτζης (Πισα).³⁸ Ὁ Παλλάδιος διαδέχτηκε τὸν Θεοδόσιο, ὁ ὁποῖος εἶχε πεθάνει. Ὁ ἀντικατασταθεὶς ἱεράρχης ἦταν τὸ πρόσωπο ποῦ εἶχε ἐκλεγεῖ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1652, ὅταν ἡ ἐπαρχία ἀπὸ πατριαρχικὴ

33. Ἡ χρονιὰ δὲ πρέπει νὰ εἶναι λανθασμένη, δεδομένου ὅτι ὁ Ἀχμέτ Γ' ἀνέβηκε στὸν θρόνο στὶς 22 Αὐγούστου 1703. Ἴσως νὰ εἶναι ἡ 12η Ramazan τοῦ προηγούμενου ἔτους (= 30.1.1703).

34. Τὸ κείμενο τοῦ Ἀτέση, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι*, σ. 154, εἶναι τελείως λανθασμένο, ἀφοῦ δὲν ἀναφέρει οὔτε τὶς ὀρθὲς χρονιές, οὔτε τὴν ὀρθὴ σειρά τῶν δύο ἱεραρχῶν.

35. Βλ. Stojkov, «La division», σ. 210 καὶ McGowan, *Economic Life*, σ. 103, ἀντίστοιχα.

36. MAD 4374, σ. 362. Ἀπὸ τὸ σύνολο ἀφαιρέθηκαν τὰ περίπου 100 ἄτομα Ἑβραίων καὶ Ἀρμενίων ποῦ εἶχαν καταχωρηθεῖ στὸν ἴδιο καζᾶ.

37. Ἡ μὴ ὑπαρξὴ ἐπισκοπῆς ἢ καὶ ναχιγιὲ στὴν περιοχὴ «νομιμοποιεῖ», κατὰ κάποιον τρόπο, τὴν προσπάθεια σύγκρισης τῆς μητρόπολης μὲ τὸν καζᾶ.

38. MAD 19146, σ. 3. Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Λιτίτζης ἦταν ἡ 2η στὴ σειρά τῶν ἀμέσως ὑπαγόμενων στὸ Πατριαρχεῖο ἀρχιεπισκοπῶν τοῦ κλίματος, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 118. Τὰ γεωγραφικὰ τῆς ὅρια ταυτίζονται μὲ τὸν μεταγενέστερο καζᾶ Ὀρτάκιοι, καθὼς καὶ ἡ ἔδρα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἦταν στὴν ὁμώνυμη κωμόπολη (σημ. Ἰβαϊλογκραντ Βουλγαρίας). Θυμίζουμε ὅτι μὲ τὸν ὄρο «ἐπισκοπὴ» (piskoposluk) οἱ Ὀθωμανοὶ συχνὰ ἐννοοῦν τόσο τὶς ἐπισκοπές, ὅσο καὶ τὶς ἀρχιεπισκοπές χωρὶς διάκριση.

έξαρχία είχε αναβιβασθεῖ σὲ ἀρχιεπισκοπή.³⁹ Μὲ αἴτηση τοῦ πατριάρχη Διονυσίου Δ΄ ἐκδόθηκε τὸ φερμάνι διορισμοῦ του στὶς 5 Δεκεμβρίου 1683 (15 Zilhicce 1094) καὶ ἀνανεώθηκε στὶς 23 Ἰουνίου 1691 (26 Ramazan 1102), στὶς 7 Φεβρουαρίου 1695 (22 Cemaziyülahur 1106) καὶ στὶς 23 Αὐγούστου 1703.⁴⁰ Συνεπῶς, ἡ θητεία τοῦ Παλλαδίου ἐκτεινόταν τουλάχιστον μεταξύ τῶν ἐτῶν 1683 καὶ 1703.⁴¹ Τὸ πεσκέσι ἦταν 800 ἄσπρα. Ἐὰν προσθέσουμε αὐτὸ τὸ ποσὸ στὸ ἀντίστοιχο τῆς Μητρόπολης Διδυμοτείχου, διατηρώντας τὸ ἴδιο πληθυσμιακὸ δυναμικὸ, τότε ἡ προκύπτουσα σχέση εἶναι 1:0,5.

6. Ἐπισκοπή Πρεσλάβας (Συμνι).⁴² Ἡ συγκεκριμένη ἐπισκοπή προῆλθε μὲ ἀπόσπασή της (ifraz) ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Τιρνόβου Βουλγαρίας καὶ ἐπίσκοπος διορίστηκε ὁ Σωφρόνιος τὸ ἔτος 1687 (1098).⁴³ Τὸ πεσκέσι ἀνερχόταν σὲ 800 ἄσπρα. Ἡ ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς, ὅπως δηλώνεται στὴν πηγὴ μας (Συμνι), ταυτίζεται μὲ ἕναν ὁμώνυμο καζᾶ. Ἔτσι, παρόλο ποὺ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἐπισκοπή καὶ καζᾶ, εἶναι πιθανὸ οἱ γεωγραφικὲς περιοχὲς νὰ ταυτίζονται. Ἡ ἀναλογία πεσκεσιοῦ μὲ τὶς χριστιανικὲς οἰκογένειες εἴκοσι χρόνια πρὶν τὸν διορισμὸ τοῦ Σωφρονίου ἦταν περίπου 1:5, ἀρκετὰ χαμηλή, προφανῶς λόγῳ δυσχεροῦς οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν χριστιανῶν τῆς ἐπαρχίας.⁴⁴

39. Δ. Ἀποστολόπουλος – Π. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγὴ καὶ ἕνα τεκμήριο*, Ἀθήνα 1987, ἀρ. 662.

40. Πρόκειται κατὰ σειρὰ γιὰ τοὺς σουλτάνους Ἀχμέτ Β΄, Μουσταφᾶ Β΄ καὶ Ἀχμέτ Γ΄.

41. Οἱ ἔως τώρα γνωστὲς μνεῖες γιὰ τὸν Παλλάδιο ἀφοροῦσαν τὰ ἔτη 1688 καὶ 1689, βλ. Γερμανός, «Βόρεια Θράκη», σσ. 149-150.

42. Ἦταν μία ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐπισκοπὲς τῆς Μητρόπολης Τιρνόβου ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 108.

43. Ἔως τώρα ἦταν γνωστὸ ὅτι ὁ Σωφρόνιος τοποθετοῦνταν κάπου στὰ τέλη τοῦ 17ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, βλ. Γερμανός, «Βόρεια Θράκη», σ. 158. Γνωρίζοντας ὅτι ὁ Νεκτᾶριος εἶχε ἐκλεγεῖ στὰ τέλη τοῦ 1680, προκύπτει ὅτι διατηρήθηκε στὸν θρόνο γιὰ ἑπτὰ περίπου χρόνια. Καθὼς, πάλι, ἡ ἀνανέωση τοῦ διορισμοῦ τοῦ Σωφρονίου ἐγίνε τὸ 1691 καὶ τὸ 1695, ἀλλὰ ὄχι τὸ 1703, ὑποθέτουμε ὅτι ἡ θητεία διήρκεσε μεταξύ 1687 καὶ περ. 1700.

44. Βλ. Stojkov, «La division», σ. 218: 806 3/4 «χανέ». Τὸ κατάστιχο τοῦ 1668/1669 χρησιμοποιεῖται ὡς ἡ μοναδικὴ δημοσιευμένη πηγὴ ποὺ περιέχει συγκεκριμένα δημογραφικὰ στοιχεῖα. Ἡ χρονικὴ ἀπόστασή της ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν διορισμῶν τῶν ἀρχιερέων ἀποτελεῖ ἀδύνατο σημεῖο στὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων, δεδομένου ὅτι καὶ ἡ δημογραφία τῆς περιοχῆς ἀλλὰ καὶ τὸ ὕψος τοῦ πεσκεσιοῦ ἄλλαξε. Ὅστόσο παραθέτουμε τὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ δειχθεῖ ἡ τάση ποὺ ὑπάρχει στὴ σχέση μεταξύ τῶν δύο μεταβλητῶν.

7. Μητρόπολη Σερρών.⁴⁵ Μητροπολίτης διορίστηκε ὁ πρῶν Μελνίκου Στέφανος (Α'), διαδεχόμενος τὸν ἀποδανόντα Ἄνθιμο (Α').⁴⁶ Τὸ φερμάνι διορισμοῦ τοῦ ἐκδόθηκε στὶς 16 Μαρτίου 1706 (1 Zilhicce 1117) καὶ τὸ πεσκεσί ἀνερχόταν σὲ 12.840 ἄσπρα, τὸ τρίτο ὑψηλότερο τοῦ δείγματός μας. Σὲ κατὰστιχο τῆς «Ἵπηρεσίας Ἐπισκοπικῶν Ἐκμισθώσεων» (piskoros mukataasi kalemi defteri) τοῦ 1640/1641, στὸ ὁποῖο καταχωροῦνται διάφορες ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίαι καὶ τὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιῦ ποῦ ἔπρεπε νὰ καταβάλουν στὸ δημόσιο ταμεῖο, ἡ Μητρόπολη Σερρῶν καταχωρεῖται νὰ δίνει ἐτησίως 65 χρυσὰ νομίσματα.⁴⁷ Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι ἐκείνη τῆ χρονιά ἓνα χρυσὸ νόμισμα ἰσοδυναμοῦσε μὲ 160 ἄσπρα,⁴⁸ τὸ παραπάνω ποσὸ ἀντιστοιχοῦσε σὲ 10.400 ἄσπρα. Συνεπῶς, ὁ φόρος παρουσίασε αὐξηση περίπου 20% μέσα σὲ ἑξήντα πέντε χρόνια. Τὸ 1668/1669 ὁ καζᾶς Σερρῶν εἶχε 1.092 χριστιανικὰ «χανέ», ἢ περίπου 5.500 οἰκογένειαι. Ἡ ἀναλογία μεταξὺ πεσκεσιῦ καὶ χριστιανικῶν οἰκογενειῶν ἀγγίζει στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα τὸ 1:0,5, δείγμα μιᾶς ζωντανῆς χριστιανικῆς κοινότητος. Γιὰ τὸ 1700 τὰ δεδομένα ἀφοροῦν μία εὐρύτατη γεωγραφικὴ περιοχὴ ποῦ περιλάμβανε ὅλη τὴ σημερινὴ Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ μέρος τοῦ ἀντίστοιχου τμήματος στὰ σημερινὰ βουλγαρικὰ ἐδάφη καὶ γι' αὐτὸ δὲν προσφέρεται γιὰ συγκριτικὲς ἀναλύσεις. Αὐτὴ ἡ περιοχὴ εἶχε 20.304 χριστιανοὺς φορολογούμενους.⁴⁹

8. Ἐπισκοπὴ Κίτρος (Citroz).⁵⁰ Ὁ Καλλίνικος διαδέχτηκε τὸν παραιτηθέντα Ἰωακείμ. Ὁ διορισμὸς ἐκδόθηκε στὶς 28 Σεπτεμβρίου 1679 (22 Şaban 1090) ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ Πατριάρχου Ἰακώβου.⁵¹ Τὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιῦ

45. Κατεῖχε τὴν 28ῃ δέσῃ στὸ συνταγμάτιο τοῦ Πατριαρχείου, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 112. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μητροπόλεως κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σ. 123.

46. Ἀτέσης, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι*, σ. 237.

47. Inalcik, «Archival Materials», σ. 441.

48. Ş. Pamuk, «Money in the Ottoman Empire, 1326-1914», στό: H. Inalcik – D. Quataert (ἐπιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. 2: *1600-1914*, Κέμπριτζ 1995, σ. 963 πίν. 5.

49. Βλ. Stojkov, «La division», σ. 209 καὶ McGowan, *Economic Life*, σ. 103, ἀντίστοιχα.

50. MAD 19146, σ. 6. Ἡ ἐπισκοπὴ Κίτρος ἦταν ἡ πρώτη ἱεραρχικὰ ἀπὸ τὶς ἐπισκοπές τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 107.

51. Τὸ κείμενο ἀναγράφει τὴν ἡμερομηνία 22 Safer (4 Ἀπριλίου) τοῦ ἴδιου ἔτους. Μὲ δεδομένο ὅτι ὁ Ἰακώβος τότε δὲν βρισκόταν στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, εἰκάζουμε ὅτι

είχε όριστεί σέ 900 άσπρα. Η σχέση του ποσοϋ με τον πληθυσμό δέν μπορεί νά εξαχθεϊ, γιατί τó Κίτρος δέν άποτελοϋσε αυτόνομο καζά, αλλά έντασσόταν στón καζά Βεροίας (Karaferye) ώς ύποδιοίκηση του (nahiye).

9. Έπισκοπή Σερβίων.⁵² Ο Ίωαννίκιος διαδέχτηκε τόν άποθανόντα Συμεών, ύστερα άπό αίτηση του Πατριάρχη Μεθοδίου Γ'.⁵³ Η πράξη διορισμού έκδόθηκε στίς 25 Ίανουαρίου 1669 (22 Şaban 1079) και τó πεσκέσι άνερχόταν σέ 1.440 άσπρα. Η όθωμανική πηγή τής ίδιας χρονιάς δίνει έναν αριθμό 727 1/4 «χανέ» πού αναλογεϊ σέ περίπου 3.600 χριστιανικές οίκογένειες.⁵⁴ Η σχετική αναλογία είναι πολϋ μικρή, 1:2,5, στοιχείο πού προφανώς δείχνει μία δημογραφική ή και οικονομική συρρίκνωση τής επισκοπής. Μ' αυτό τó συμπέρασμα συμφωνεϊ και ή μεταγενέστερη εξέλιξη όσον άφορά τήν έδρα τής επισκοπής. Τó 1745 ή έδρα μεταφέρθηκε στην Κοζάνη, λόγω όλιγανθρωπίας των Σερβίων πού όφειλόταν σέ εξισλαμισμούς.⁵⁵

10. (Άρχι) Έπισκοπή Κασσανδρείας.⁵⁶ Γι' αυτήν τήν επισκοπή ή πληροφορήσή μας είναι πληρέστερη. Η πράξη διορισμού πού καταχωρεϊται στο κατάστιχο ύπάρχει και στη *Νομική Συναγωγή* του Πατριάρχη Ίεροσολύμων Δοσιθέου.⁵⁷ Έτσι, γνωρίζουμε ότι στίς 15 Άπριλίου 1680 ό γηραιός άρχιεπίσκοπος

ό πιό κοντινός παλαιογραφικά μήνας πού νά ταιριάζει με τή θητεία του Ίακώβου είναι ό Şaban. Έως τώρα ήταν γνωστός μόνον ό Ίωακείμ, ό όποϊος έποίμανε τήν επισκοπή μεταξύ 1662 και 1679, βλ. Α. Γλαβίνας, «Έπίσκοποι Κίτρος κατά τήν τουρκοκρατίαν έπι τή βάσει των πηγών», *Μακεδονικά* 18 (1978), σσ. 80-81. Έφόσον ό Ίωακείμ αναφέρει ότι μετατέθηκε στίς 18 Οκτωβρίου 1679, τότε και ή ήμερομηνία πού προτείνουμε είναι πιθανώς λανθασμένη. Πάντως, ό άμάρτυρος άπό άλλου Καλλίνικος δά πρέπει νά μη άρχιεράτευσε για πολϋ, δεδομένου ότι δέν αναφέρεται φηρμάνι ανανέωσης για τó 1691. Πιθανώς ή θητεία του Καλλινίκου ήταν μεταξύ 1679 και περ. 1690.

52. Ήταν ή 5η ιεραρχικά επισκοπή τής Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 107.

53. Τó Άτέσης, *Έπισκοπικοί κατάλογοι*, σσ. 233-234, τοποθετεϊ στους άχρονολόγητους τούς ιεράρχες με αυτά τά όνόματα.

54. Βλ. Stojkov, «La division», σ. 208.

55. Σαλακίδης, *Σουλτανικά έγγραφα*, σ. 63 και σημ. 4.

56. Άρχικά επισκοπή τής Μητρόπολης Θεσσαλονίκης και άργότερα στη 10η θέση των άρχιεπισκοπών του Πατριαρχείου, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σσ. 107, 119. Η άνύψωσή της σέ άρχιεπισκοπή έγινε για πρώτη φορά τó 1607, βλ. Α. Γλαβίνας, «Άρχιερείς Κασσανδρείας», *Μακεδονικά* 22 (1982), σσ. 228-234. Για τούς άρχιερείς πού αναφέρονται στην πηγή μας, βλ. Γλαβίνας, ό.π., σσ. 238-239.

57. Άποστολόπουλος – Μιχαηλάρης, *Η Νομική Συναγωγή*, άρ. 643, 671. Έκδοση του ύπομνήματος άπό τή *Νομική Συναγωγή*, βλ. στο Α. Γλαβίνας, «Άρχιερείς τής

Μελέτιος παραιτείται καὶ στὶς 5 Ἰουνίου ἐκλέγεται ὁ πρῶν Ἀρδαμερίου Μελχισεδέκ. Ἡ πράξη διορισμοῦ του μὲ φερμάνι ἔγινε στὶς 6 Αὐγούστου 1681 (20 Receb 1092). Τὸ πεσκέσι ἀνερχόταν σὲ 3.000 ἄσπρα. Ὁ συσχετισμὸς τοῦ πεσκεσιοῦ μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς ἐπαρχίας δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ γίνῃ, δεδομένου ὅτι ἡ Κασσάνδρα δὲν ἀποτελοῦσε αὐτόνομο κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀλλὰ ὑπαγόταν στὸν κατὰ Θεσσαλονίκης. Ἐχει ἐκδοθεῖ, πάντως, τὸ ἔγγραφο διορισμοῦ ἐνὸς ἐπισκόπου Κασσανδρείας τὸ 1564, ὅπου παραδίδεται ὅτι τὸ πεσκέσι τῆς ἐπαρχίας ἀνερχόταν τότε σὲ 10 χρυσὰ νομίσματα (φλουριά) ἢ 600 ἄσπρα.⁵⁸ Ὁ πενταπλασιασμὸς τοῦ ποσοῦ μέσα σὲ περίπου ἕναν αἰῶνα ὀφείλεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν οἰκονομικὴ κρίση ποὺ συντάραξε τὴν αὐτοκρατορία στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ ἴσως ὄχι σὲ κάποια δεαματικὴ δημογραφικὴ αὔξηση τῶν χριστιανῶν τῆς ἐπαρχίας. Πάντως, τὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιοῦ ποὺ πλήρωσε ὁ Μελχισεδέκ ἦταν ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα τοῦ δείγματός μας, ἔνδειξη ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία διέθετε ἀξιόλογο χριστιανικὸ πληθυσμὸ.

11. Ἐπισκοπὴ (Aydan;).⁵⁹ Λαμβάνοντας ὑπόψη τὴ γεωγραφικὴ θέση τῶν ὑπολοίπων καταχωρίσεων τῆς συγκεκριμένης σελίδας ὑποθέτουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπισκοπὴ τῆς Βόρειας Θράκης. Ὁ Μελχισεδέκ διαδέχτηκε τὸν ἀποθανόντα Θεοφάνη ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ Πατριάρχου Παρθενίου Δ΄. Ὁ διορισμὸς ἐκδόθηκε στὶς 21 Ἰουνίου 1662 (4 Zilkade 1072) καὶ τὸ πεσκέσι ὀρίστηκε σὲ 1.500 ἄσπρα.

12. Μητρόπολη Ἀγχιάλου.⁶⁰ Ὁ Μακάριος διαδέχτηκε τὸν ἀποθανόντα Δανιὴλ στὶς 17 Μαΐου 1700 (28 Zilhicce 1111), ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ πατριάρχου Καλλινίκου Β΄ καὶ ὁ διορισμὸς του ἀνανεώθηκε στὶς 23 Αὐγούστου 1703 ἐπὶ τῇ ἀναρρήσει νέου σουλτάνου.⁶¹ Τὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιοῦ ἦταν 1.800 ἄσπρα. Τὴν ἴδια χρονιά μὲ τὸν διορισμὸ τοῦ Μακαρίου ἡ Ἀγχιάλος μαζί μὲ ὅλες τὶς ἐπαρχίες τῆς παραλίας τοῦ Εὐξείνου εἶχε 11.168 φορολογούμενους

Ἐπισκοπὴς Ἀρδαμερίου», *Μακεδονικά* 20 (1980), σσ. 16-17. Τὸ σχετικὸ κείμενο στὸ Ἀτέσης, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι*, σ. 111 εἶναι λανθασμένο.

58. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σ. 183. Γιὰ τὴν ἰσοτιμία τῆς ἐποχῆς, βλ. Pamuk, «Money», σ. 955 πίν. V:2.

59. MAD 19146, σ. 7.

60. Βρισκόταν στὴν 48η θέση στὸ συνταγμάτιο τοῦ Πατριαρχείου, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 114. Γιὰ τὴ μητρόπολη κατὰ τοὺς δύο προηγούμενους αἰῶνες, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σ. 121.

61. Γιὰ τοὺς δύο μητροπολίτες, βλ. Γερμανός, «Βόρεια Θράκη», σσ. 122-123.

χριστιανούς.⁶² Ἀλλὰ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δέ μᾶς βοηθᾷ νὰ προσδιορίσουμε τὴ δυναμικότητα τῆς συγκεκριμένης ἐπαρχίας. Τριάντα χρόνια νωρίτερα ὁ καζᾶ Ἀγγιάλου εἶχε 166,5 «χανὲ» ἢ περίπου 830 χριστιανικὲς οἰκογένειες, κάτι τὸ ὁποῖο μᾶς δίνει μία ὑψηλὴ ἀναλογία 1:0,5 στὴ σχέση πεσκεσιού - οἰκογενειῶν. Προφανῶς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μία ἀκμαία οἰκονομικὰ χριστιανικὴ κοινότητα, γεγονὸς ποὺ δὲ ὀφειλόταν στὶς πλούσιες ἀλυκές.

13. Μητρόπολη Βάρνης.⁶³ Ἕνας ἄλλος Μακάριος διαδέχτηκε τὸν ἀποθανόντα Λεόντιο στὴ Μητρόπολη Βάρνης.⁶⁴ Ὁ διορισμὸς ἔγινε στὶς 19 Ὀκτωβρίου 1705 (1 Receb 1117) ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ Πατριάρχου Γαβριήλ Γ΄ καὶ τὸ πεσκεσί ἀνερχόταν σὲ 1.800 ἄσπρα. Οἱ ἀναφερθεῖσες ὀθωμανικὲς πηγὲς γιὰ μὲν τὴν ἐποχὴ διορισμοῦ τοῦ Μακαρίου ἀναφέρουν 8.715 χριστιανοὺς φορολογούμενους σὲ μία εὐρύτερη τοῦ καζᾶ Βάρνας περιοχὴ, γιὰ δὲ τὸ 1668/1669 276 3/4 «χανὲ» ἢ περίπου 1.380 οἰκογένειες.⁶⁵ Ὁ δεῦτερος ἀριθμὸς δίνει μία σχέση 1:0,8 γιὰ τὸ πεσκεσί σὲ σχέση μὲ τὶς χριστιανικὲς οἰκογένειες, ἀρκετὰ ὑψηλὴ σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες περιπτώσεις. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὕψος τοῦ πεσκεσιού, σὲ κατάστιχο τοῦ 1640/1641 ἡ μητρόπολη πλήρωνε στὸ κράτος 10 χρυσὰ νομίσματα ἢ 1.600 ἄσπρα. Ἡ αὔξηση 11% ποὺ παρατηρεῖται σὲ διάστημα πενήντα χρόνων κρίνεται ικανοποιητικὴ γιὰ μία περίοδο ἔντονης οἰκονομικῆς δυσχέρειας. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὑψηλὴ ἀναλογία πεσκεσιού καὶ οἰκογενειῶν, δίνουν τὴν εἰκόνα ἐνὸς εὐρωστου οἰκονομικὰ ἢ καὶ δημογραφικὰ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ.

14. Μητρόπολη Ζίχνης.⁶⁶ Τὸ κείμενο τοῦ καταστίχου μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ μητροπολίτης Δράμας Γερμανὸς διορίστηκε ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ Πατρι-

62. Βλ. Stojkov, «La division», σ. 219 καὶ McGowan, *Economic Life*, σ. 98, ἀντίστοιχα.

63. Ἡ μητρόπολη θρικόταν στὴν 49η θέση στὸ συνταγμάτιο τοῦ Πατριαρχείου, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 114. Γιὰ τὴ μητρόπολη κατὰ τοὺς 150 καὶ 160 αἰῶνες, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σ. 122.

64. Ἔως τώρα ἀναφέρονται οἱ Σεραφεῖμ καὶ Λεόντιος χωρὶς χρονολογία γιὰ τὴν περίοδο αὐτή, βλ. Γερμανός, «Βόρεια Θράκη», σ. 128.

65. Βλ. Stojkov, «La division», σ. 219 καὶ McGowan, *Economic Life*, σ. 98, ἀντίστοιχα.

66. MAD 19146, σ. 8. Στὴν 69η θέση τῶν μητροπόλεων κατατασσόταν ἕως τὸ 6΄ μισό τοῦ 17ου αἰῶνα ἡ Ζίχνα, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 117. Ἐκτοτε, λόγω τῆς ἔνωσής της μὲ τὴ Μητρόπολη Δράμας σταμάτησε νὰ ἀναφέρεται στὸς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους. Γιὰ τὴ μητρόπολη κατὰ τοὺς 150 καὶ 160 αἰῶνες, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σ. 124.

άρχη Διονυσίου Δ' στη θέση του μητροπολίτη Ζίχνης.⁶⁷ Ο λόγος ήταν το ότι ή παρούσα μητρόπολη ενώθηκε με αυτή της Δράμας. Ο διορισμός έγινε στις 28 Ιανουαρίου 1664 (29 Cemaziyülahir 1074) και το πεσκέσι ανερχόταν σε 1.562 άσπρα. Σε σημείωση που ακολουθεί την καταχώριση αναφέρεται ότι η Μητρόπολη Ζίχνης είχε παραμείνει κενή για αρκετό διάστημα, επειδή κανείς ιερωμένος δεν ήθελε να αποδεχτεί τη θέση. Ύστερα από το φερμάνι της 19ης Ιουνίου 1659 (28 Ramazan 1069) αποφασίστηκε η ένωση της παρούσας μητρόπολης με αυτήν της Δράμας και Νευροκοπίου. Στο κείμενο της Νομικής Συναγωγής του Δοσιθέου διασώζεται η συνοδική απόφαση της ένωσης των μητροπόλεων και το υπόμνημα έκλογής του Γερμανού, πρώην πρωτοσύγκελου Αδριανουπόλεως. Και οι δύο πράξεις εκδόθηκαν τον Δεκέμβριο του 1663.⁶⁸ Στην απόφαση της ένωσης των δύο μητροπόλεων ή πράξη αιτιολογείται από τη δημογραφική κάμψη που παρουσίαζε το χριστιανικό στοιχείο στις εν λόγω επαρχίες, με αποτέλεσμα το έναπομείναν να αδυνατεί να εκπληρώσει τις οικονομικές του υποχρεώσεις. "Αν οιήμερομηνίες του καταστίχου μας είναι όρδες, τότε μοιάζει λογική ή αιτιολόγηση της μη πλήρωσης της θέσης εξαιτίας της απροθυμίας των υποψηφίων. Το πλέον των τεσσάρων ετών διάστημα που μεσολάβησε από τη διαταγή του κράτους για την ένωση των μητροπόλεων και τη συνοδική απόφαση ενδεχομένως ύπονοι ότι, ενώ ή ένωση είχε αποφασιστεί, δεν υπήρχε υποψήφιος, ο οποίος να επιθυμούσε να αναλάβει τη θέση. Ο λόγος, βέβαια, ήταν ή μεγάλη, όπως φαίνεται, συρρίκνωση του χριστιανικού ποιμνίου στις εν λόγω επαρχίες. Το ποσό των 80 «φλωρίων» που όρίστηκε ως ύψος για τα εκκλησιαστικά δοσίματα της νέας μητρόπολης δεν θα πρέπει αναλογικά να ήταν ύψηλό. Το πεσκέσι, πάντως, ήταν το ίδιο περίπου ποσό που εμφανίζεται να πληρώνει ή μητρόπολη στο κράτος σε κατάστιχο του 1640/1641.⁶⁹ Το 1668/1669 ο καζάς Ζίχνας είχε 599 «χανέ» ή περίπου 3.000 οικογένειες. Ο αριθμός δεν φαίνεται μικρός, αν και χρειάζονται συγκριτικά δεδομένα προηγούμενων και επόμενων δεκαετιών. Αντίθετα, ο καζάς Δράμας είχε ένα μικρότερο αριθμό «χανέ» (351 ή 1.750

67. Ατέσης, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, σσ. 46, 67 για την ενωμένη Μητρόπολη Δράμας, Ζίχνης, Νευροκοπίου και Φιλίππων.

68. Άποστολόπουλος – Μιχαηλάρης, *Η Νομική Συναγωγή*, άρ. ΙΙΙ, ΙΙ2.

69. Inalcik, «Archival Materials», σ. 441. Εκεί αναφέρεται το ποσό των 9 χρυσών νομισμάτων, τα όποια ύπολογίζόμενα με μία ίσοτιμία πρὸς 160 ή 180 άσπρα, βλ. Pamuk, «Money», σ. 963 πίν. V:5, δίνουν ένα ποσό παρόμοιο με τα 1.562 που κλήθηκε να πληρώσει ό Γερμανός το 1664.

οικογένειες).⁷⁰ Ἐν συσχετίσει μὲ τὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιού μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν οικογενειῶν, τότε προκύπτει ἡ ἀρκετὰ χαμηλὴ ἀναλογία περίπου 1:2, ἔνδειξη μιᾶς ὄντως πενιχρῆς οἰκονομικῆς κατάστασης στὴν ἐν λόγω ἐπαρχία.

15. (Ἀρχι)Ἐπισκοπὴ Πωγωνιανῆς (Poğonya).⁷¹ Οἱ δύο ἐπόμενες καταχωρίσεις προέρχονται ἀπὸ χωρὸ ἀρκετὰ ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὴ Ζίχνα.⁷² Ὁ Νεκτάριος διορίστηκε ἀρχιεπίσκοπος Πωγωνιανῆς μετὰ τὴν καθαίρεση τοῦ Δαυιήλ. Ὁ διορισμὸς ἔγινε μὲ καθυστέρηση ἐνάμιση χρόνου ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ἐκλογῆς του ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ πατριάρχου καὶ τὸ σχετικὸ φερμάνι ἐκδόθηκε στὶς 12 Φεβρουαρίου 1659 (27 Rebiyülahır 1067).⁷³ Τὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιού ὁρίστηκε σὲ 2.000 ἄσπρα. Τὸ 1668/1669 ὁ ὁμώνυμος καζᾶς εἶχε 450 «χανὲ» ἢ περίπου 2.250 χριστιανικὲς οικογένειες. Ἡ ἀναλογία τοῦ πεσκεσιού μὲ τὶς οικογένειες εἶναι μικρότερη ἀπὸ 1:1, δεῖγμα, πιθανῶς, μιᾶς μέτριας ἢ καλῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν χριστιανῶν τῆς περιοχῆς. Ἴσως αὐτὴ ἡ ἐπισκοπὴ νὰ ὑπονοεῖται σὲ κατάστιχο τοῦ 1640/1641 ὅτι καταβάλλει 2.000 ἄσπρα στὸ κράτος, ἂν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ ποὺ σημειώνει ὁ ἐκδότης εἶναι ἀκατανόητο στὴν ἀνάγνωσή του.⁷⁴

16. Ἐπισκοπὴ Δρυϊνουπόλεως (Tirebolu).⁷⁵ Ἡ παλαιότερη καταχώριση τοῦ παρόντος καταστίχου ἀφορᾷ σ' αὐτὴ τὴν ἐπισκοπὴ, ἡ ὁποία προσδιορίζεται στὴν πηγὴ ὅτι βρίσκεται στὸν καζᾶ τοῦ Ἀργυροκάστρου. Ὁ διορισμὸς τοῦ ἱεράρχου δὲν ὀφείλεται σὲ ἀλλαγὴ μεταξὺ τῶν ἱεραρχῶν, ἀλλὰ σὲ νέα καταβολὴ τοῦ πεσκεσιού λόγω ἀνάρρησης νέου σουλτάνου στὸν θρόνο, τοῦ Ἴμπραήμ (1640-1648). Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ὁ Γαβριήλ, ὁ ὁποῖος προφανῶς βρισκόταν ἤδη

70. Stojkov, «La division», σ. 209.

71. Παρόλο ποὺ σὲ μία πηγὴ ἀναφέρεται στὴν 84η θέση τῶν μητροπόλεων, ἡ Πωγωνιανὴ ἦταν μᾶλλον σταθερὰ ἀρχιεπισκοπὴ κατέχοντας τὴν 15η θέση στὸν σχετικὸ κατάλογο, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σσ. 117, 119.

72. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ μοναδικὴ περίπτωση στὸ κατάστιχο ποὺ δὲν ὑπάρχει γεωγραφικὴ συνάφεια μεταξὺ τῶν καταχωρίσεων τῆς ἴδιας σελίδας.

73. Τὸ ἀντίστοιχο πατριαρχικὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Νεκταρίου ἐκδόθηκε τὸν Νοέμβριο τοῦ 1656, βλ. Ἀποστολόπουλος – Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ*, ἀρ. 551. Ἡ Πωγωνιανὴ ἦταν ἀρχιεπισκοπὴ, βλ. καὶ Ἀτέσης, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι*, σ. 53.

74. Inalcik, «Archival Materials», σ. 441: «bishopric of the Christians of the village of Potemkali (?) and its dependencies in the kaza of Argirikasri» (ἡ ὑπογράμμιση δική μας).

75. Ἡ 1η ἀπὸ τὶς τέσσερις ἐπισκοπὲς τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων, ἡ ὁποία εἶχε στὸν τίτλο τῆς καὶ τὴ φράση «καὶ Ἀργυροκάστρου», ποὺ ἦταν τὸ διοικητικὸ κέντρο, ὅπως φαίνεται καὶ στὴν πηγὴ μας, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 112.

στή θέση τοῦ ἐπισκόπου Δρυϊνουπόλεως,⁷⁶ ὀρίστηκε νὰ καταβάλει τὸ πεσκέσι τῶν 3.000 ἄσπρων στὶς 18 Νοεμβρίου 1642 (25 Şaban 1052).⁷⁷ Τὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιού σὲ σχέση μετὰ τὰ δημογραφικὰ δεδομένα γιὰ τὸν καζᾶ Ἀργυροκάστρου τοῦ ἔτους 1668/1669 δίνουν μίᾳ χαμηλῇ ἀναλογία τῆς τάξης τοῦ 1:1,5.⁷⁸

17. Μητρόπολη Θεσσαλονίκης.⁷⁹ Ἡ καταχώριση γιὰ τὴ Θεσσαλονικὴ ἀφορᾷ στὸν διορισμὸ τοῦ Ἰγνατίου (Β΄) λόγῳ καθαίρεσης τοῦ μητροπολίτη Μεθοδίου (Γ΄). Ὑστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου Β΄, ἐκδόθηκε τὸ φερμάνι διορισμοῦ στὶς 15 Ἀπριλίου 1696 (12 Ramazan 1107) καὶ ἡ θέση του ἀνανεώθηκε στὶς 23 Αὐγούστου 1703.⁸⁰ Τὸ πεσκέσι ἀνερχόταν σὲ 13.000 ἄσπρα, τὸ δεύτερο ὑψηλότερο ποσὸ στὸ δείγμα μας. Πληθυσμιακὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν καζᾶ Θεσσαλονίκης δὲν ὑπάρχουν περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ συγκεντρώσαμε γιὰ τὶς ὑπόλοιπες ἐπαρχίες. Ἡ ὀθωμανικὴ πηγὴ γιὰ τὸ 1700 δὲν βοηθᾷ, γιατί καταγράφει ἓνα μεγάλο γεωγραφικὸ χῶρο ποὺ καλύπτει ὅλη σχεδὸν τὴ σημερινὴ Κεντρικὴ Μακεδονία. Στὸ κατάστιχο τοῦ 1668/1669 καταγράφονται 1.145 «χανέ» ἢ 5.700 χριστιανικὲς οἰκογένειες.⁸¹ Ἡ σχέση 1:0,44 ποὺ διαμορφώνεται μετὰ βάση αὐτὴν τὴν πηγὴ εἶναι ἡ ὑψηλότερη ποὺ ἔχουμε ἔως τώρα συναντήσει στὸ δείγμα μας γιὰ τὴν ἀναλογία πεσκεσιού καὶ χριστιανικῶν οἰκογενειῶν. Ἄν στὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιού προσδέσουμε τὸ ἀντίστοιχο ποὺ πλήρωσε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κασσανδρείας, τότε ἡ προκύπτουσα σχέση διαμορφώνεται σε 1:0,35, δείγμα μιᾶς πολυάνθρωπης χριστιανικῆς κοινότητος στὴν περιοχὴ.

76. Πράγματι ὁ Γαβριήλ (Β΄) βρισκόταν ἀπὸ τὸ 1636 στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τῆς Δρυϊνουπόλεως, βλ. Ἀτέσης, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι*, σ. 50.

77. Πάντως ὁ Ἰμπραὴμ εἶχε ἀνέλθει στὸν θρόνο στὶς 9 Φεβρουαρίου 1640.

78. Stojkov, «La division», σ. 223. Ὁ καζᾶς εἶχε 910 «χανέ» ἢ 4.500 οἰκογένειες.

79. MAD 19146, σ. 9. Γιὰ τὴ μητρόπολη κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σ. 124.

80. Ἡ Θεσσαλονικὴ κατεῖχε τὴν 9ῃ θέση στὸν σχετικὸν κατάλογο καὶ ἦταν ἡ 2ῃ ἱεραρχικὰ μητρόπολη τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαρχιῶν μετὰ τὴν Ἡράκλεια, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 107. Βλ. καὶ Ἀτέσης, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι*, σσ. 86, 314 γιὰ τὴν ὀρθὴ χρονιὰ τῆς παύσης τοῦ Μεθοδίου. Γιὰ τὴν παύση τοῦ Μεθοδίου καὶ τὰ ὅσα ἀκολούθησαν, βλ. Α. Γλαβίνας, «Μητροπολίται Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς ΑΠΘ* 22 (1977), σσ. 147-162. Τὸ βεράτι τοῦ μητροπολίτη Ἰγνατίου ἐκδόθηκε τρεῖς μέρες ἀργότερα, βλ. Ι. Κ. Βασδραβέλλης, *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α΄: Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης, 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952, σσ. 20-21.

81. Stojkov, «La division», σ. 214.

18. Μητρόπολη Βεροίας.⁸² Ὁ Λεόντιος ἀντικατέστησε τὸν ἀποθανόντα Μακάριο, ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ Πατριάρχου Γαβριήλ Γ'.⁸³ Ὁ διορισμὸς ἔγινε μὲ φερμάνι στὶς 29 Νοεμβρίου 1704 (1 Şaban 1116) καὶ τὸ πεσκεσί ἀνερχόταν σὲ 6.600 ἄσπρα. Ἡ αὔξησή του σὲ σχέση μὲ τὸ ποσὸ ποὺ καταγράφεται στὸ κατάστιχο τοῦ 1640/1641 (25 χρυσὰ νομίσματα ἢ 4.000 ἄσπρα) εἶναι ἰδιαίτε- ρως μεγάλη, ἔνδειξη ὅτι στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 17ου αἰῶνα παρατηρήθηκε μία ἔντονη δημογραφικὴ ἢ καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου τῆς ἐπαρχίας. Ἡ ἀναλογία πεσκεσιῶ καὶ χριστιανικῶν οἰκογενειῶν μὲ βάση τὸ κατάστιχο τοῦ 1668/1669 δίνει μία σχέση 1:0,98, ἡ ὁποία θεωρεῖται μάλ- λον ὑψηλὴ γιὰ τὸ δείγμα μας.⁸⁴ Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ἴσως ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς ἐπαρχίας ἐμφάνιζε μία ἀνοδικὴ οἰκονομικὴ ἢ καὶ δημογραφικὴ τάση. Ἡ ἴδια εἰκόνα ἐμφανίζεται, ἂν προσθέσουμε στὸ πεσκεσί τοῦ μητροπολίτη Βεροίας καὶ ἐκεῖνο ποὺ εἶχε πληρώσει ὁ ἐπίσκοπος Κίτρος. Ἡ ἀναλογία φτάνει στὸ 1:0,85.

19. Ἐπισκοπὴ Καμπανίας.⁸⁵ Ὁ Θεοφάνης διαδέχτηκε τὸν ἀποθανόντα Κυ- πριανὸ στὶς 24 Δεκεμβρίου 1659 (9 Rebiyülahir 1070). Τὸ ποσὸ τοῦ πε- σκεσιῶ ἀνερχόταν σὲ 1.600 ἄσπρα. Εἶναι δύσκολη ἡ ταύτιση τῆς ἐπισκοπῆς Καμπανίας μὲ κάποιον καζᾶ καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἀδύνατη ἡ διακρίβωση τῆς σχέσης πεσκεσιῶ καὶ οἰκογενειῶν.⁸⁶

82. Στὴ 16η δέση τοῦ σχετικοῦ καταλόγου τῆς ἐποχῆς βρισκόταν ἡ Μητρόπολη Βεροίας, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 108. Γιὰ τὴ μητρόπολη κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σ. 125.

83. Ἀτέσης, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι*, σ. 30. Τὸ ἔτος 1705 ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸν Ἀτέση δὲ πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ 1704.

84. Stojkon, «La division», σ. 214. Τὰ «χανὲ» ἦταν 1.295 ἢ περίπου 6.500 οἰκο- γένειες.

85. Ἡ ἐπισκοπὴ Καμπανίας ἦταν στὴ 2η δέση τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 107.

86. Ἄν ταυτιστεῖ, ἀρκετὰ αὐθαίρετα, ἡ ἐπισκοπὴ μὲ τὸν καζᾶ Γενιτζὲ Βαρντάρ (σημ. Γιαννιτσὰ), τότε προκύπτει μία ἀναλογία 1:5,3 (1.703 «χανὲ» τὸ 1668/1669 ἢ 8.500 περίπου οἰκογένειες), βλ. Stojkon, «La division», σ. 214, ποὺ εἶναι καὶ ἡ χαμη- λότερη στὸ δείγμα μας. Κάτι τέτοιο, κατὰ τὴ γνώμη μας, δὲν ἔχει ἱστορικὴ βαρύτητα, γι' αὐτὸ καὶ ἀπλῶς τὸ παραθέτουμε γιὰ περαιτέρω διερεύνηση.

20. Μητρόπολη Δρύστρας (Silistre).⁸⁷ Ὁ Ἀθανάσιος διαδέχτηκε τὸν καθαιρεθέντα Παῖσιο. Ὑστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ πατριάρχου, ὁ διορισμὸς ἐκδόθηκε στὶς 23 Ἰουνίου 1691 (26 Ramazan 1102) καὶ ἀνανεώθηκε στὶς 7 Φεβρουαρίου 1695 καὶ τὶς 23 Αὐγούστου 1703.⁸⁸ Τὸ πεσκέσι ὀρίστηκε σὲ 4.000 ἄσπρα. Στὸ κατάστιχο τοῦ 1668/1669 ὁ ὁμώνυμος καζῆς εἶχε 824 «χανὲ» ἢ περίπου 4.100 οἰκογένειες.⁸⁹ Ἡ ἀναλογία 1:1 ποὺ προκύπτει δείχνει ἕναν ἀκμάζοντα χριστιανικὸ πληθυσμό.

21. Μητρόπολη Μεσημβρίας.⁹⁰ Ὁ Χριστόφορος διαδέχτηκε τὸν καθαιρεθέντα Θεοφάνη, ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου Β΄. Τὸ φερμάνι ἐκδόθηκε τὸ ἰσλαμικὸ ἔτος 1101 (15 Ὀκτωβρίου 1689 - 4 Ὀκτωβρίου 1690) καὶ ἀνανεώθηκε ἄλλες τρεῖς φορές στὶς προαναφερθεῖσες ἀλλαγὲς σουλτάνων τῆς περιόδου.⁹¹ Τὸ ὕψος τοῦ πεσκεσιοῦ ἦταν 600 ἄσπρα. Οἱ χριστιανικὲς οἰκογένειες τὸ 1668/1669 στὸν ὁμώνυμο καζῆ ἀνέρχονταν σὲ περίπου 1.000.⁹² Αὐτὸ μᾶς δίνει μία ἀναλογία 1:1,7 γιὰ τὴ σχέση πεσκεσιοῦ καὶ χριστιανικῶν οἰκογενειῶν, ποὺ συνηγορεῖ σὲ μία δημογραφικὴ καὶ οἰκονομικὴ συρρίκνωση τῶν χριστιανῶν τῆς ἐπαρχίας.

22. Ἐπισκοπὴ Τζεργενῶν (Çerven).⁹³ Ἡ ἐπισκοπὴ ἀνήκει στὸν καζῆ Ρου-

87. MAD 19146, σ. 12. Γιὰ ἄλλη μία φορὰ οἱ Ὀθωμανοὶ ἐπιλέγουν νὰ παραδέσουν τὸ ὄνομα τῆς πόλης, ὅπου βρίσκεται ἡ ἔδρα τῆς μητρόπολης καὶ ὄχι τὸν παραδοσιακὸ τίτλο τῆς. Ἡ Μητρόπολη Δρύστρας, ὅπως εἶναι τὸ ἐπίσημο ὄνομα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας, κατεῖχε τὴν 43η θέση στὸν σχετικὸ κατάλογο, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 113. Γιὰ τὴ μητρόπολη κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σ. 130.

88. Ὁ Παῖσιος ἐνδεχομένως δὴ ἦταν μητροπολίτης μεταξὺ τοῦ Παρθενίου καὶ τοῦ Ἀθανασίου, δηλαδὴ τὸ διάστημα 1689-1691. Γιὰ τοὺς δύο μητροπολίτες, βλ. Γερμανός, «Βόρεια Θράκη», σ. 139.

89. Stojkov, «La division», σ. 219.

90. Ἡ μητρόπολη κατεῖχε τὴν 41η θέση στὸν σχετικὸ κατάλογο, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 113. Γιὰ τὴ μητρόπολη κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σσ. 121-122.

91. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Χριστόφορος παρέμεινε στὸν θρόνο τῆς Μεσημβρίας τουλάχιστον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1689/1690 καὶ 1703. Ὁ προκατόχος του Θεοφάνης πιθανῶς βρισκόταν στὸν θρόνο Μεσημβρίας μεταξὺ 1672 καὶ 1689, βλ. Γερμανός, «Βόρεια Θράκη», σ. 154.

92. Stojkov, «La division», σ. 219.

93. Ἡ 1η ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐπισκοπὲς τῆς Μητροπόλεως Τιρνόβου εἶχε ἔδρα τὸ Ρουσοσκ (σημ. Ρουσε Βουλγαρίας), βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 107. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἴσως ὑπάρχει ἐπίδραση στὴν ὀθωμανικὴ ὀνοματολογία ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ.

στυοὺκ τῆς Βουλγαρίας καὶ δημιουργήθηκε μὲ ἀπόσπασή της ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Τυρνόβου. Ὁ Διονύσιος διαδέχτηκε τὸν καθαιρεθέντα Χρῦσανδο καί, ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ Πατριάρχου Διονυσίου Δ', ὁ διορισμὸς του δημοσιεύτηκε στὶς 3 Ἰανουαρίου 1685 (7 Safer 1097)⁹⁴ καὶ ἀνανεώθηκε ἄλλες τρεῖς φορές.⁹⁵ Τὸ πεσκέσι ἀνερχόταν σὲ 800 ἄσπρα. Ἄν ταυτίσουμε τὴν ἐπισκοπὴ μὲ τὸν καζᾶ Ρουστσοῦκ, τότε προκύπτουν τὰ ἐξῆς. Ὁ καζᾶ εἶχε τὸ 1668/1669 766,5 «χανὲ» ἢ περίπου 3.800 οἰκογένειες. Ἡ σχέση πεσκεσιῦ καὶ οἰκογενειῶν πλησιάζει τὸ 1:5, ἡ χαμηλότερη ποῦ ἔχουμε συναντήσει. Αὐτὸ εἶναι δεῖγμα μίας οἰκονομικῆς στενότητος τῶν χριστιανῶν τῆς περιοχῆς. Ἀπὸ μίαν μελέτη σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ κατάστασιν τῶν κατοίκων τῆς πόλεως τοῦ Ρουσε, ὅπως αὐτὴ φαίνεται σὲ κατάστιχα κληρονομιῶν, διαπιστώθηκε ὅτι γιὰ τὸν 17ο αἰῶνα τὸ 60% τῶν κληρονομιῶν ἀφοροῦσε σὲ χαμηλῆς ἀξίας περιουσίες.⁹⁶ Αὐτὸ συνάδει μὲ τὴν ὑπόθεσιν ποῦ διατυπώσαμε μὲ βάση τὸ δικό μας κατάστιχο.

23. Ἐπισκοπὴ Μετρῶν (Çatalca).⁹⁷ Ἡ καταχώριση γι' αὐτὴ τὴν ἐπισκοπὴ εἶναι λιτότατη. Κάποιος <...>φάνης διορίστηκε ἐπίσκοπος στὶς 23 Φεβρουαρίου 1650 (21 Safer 1060) καταβάλλοντας πεσκέσι 800 ἄσπρων.⁹⁸ Ἀκριβῶς τὸ ἴδιον ποσὸν καταγράφεται καὶ στὸ κατάστιχο τοῦ 1640/1641 γιὰ τὴν ἴδιαν ἐπισκοπὴν.⁹⁹ Δημογραφικὰ δεδομένα δὲν κατέστη δυνατόν νὰ βρεθοῦν γιὰ τὸν καζᾶ Τσατάλτζας αὐτὴν τὴν περίοδον.

94. Καθὼς σ' αὐτὴν τὴν ἡμερομηνία ὁ Διονύσιος δὲν βρισκόταν στὸν πατριαρχικὸν θρόνον, δὴ πρέπει νὰ ἔχει γίνει λάθος ἀντιγραφῆς στὴν ἡμερομηνία ἔκδοσης τοῦ φερμανιοῦ, ἢ μεσολάβησε ἰκανὸς χρόνος μεταξὺ τῆς αἰτήσεως τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς ἔκδοσης τοῦ φερμανιοῦ καὶ στὸ μεταξὺ εἶχε ἀλλάξει ὁ πατριάρχης. Κατὰ τὴν ἡμερομηνία ἔκδοσης τοῦ φερμανιοῦ πατριάρχου ἦταν ὁ Παρθένιος Δ'.

95. Συνεπῶς ὁ Διονύσιος βρισκόταν στὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον Τζερβενῶν τουλάχιστον μεταξὺ 1685 καὶ 1703. Πρὶν ἀπ' αὐτὸν μνημονεύεται κάποιος Ἰωσήφ (1668-1671), βλ. Γερμανός, «Βόρεια Θράκη», σ. 174. Θὰ πρέπει, συνεπῶς, νὰ ὑπῆρξε καὶ ἄλλος ἱεράρχης ἀνάμεσα στοὺς δύο, ὀνόματι Χρῦσανδος.

96. Ν. Τοντόροφ, *Ἡ βαλκανικὴ πόλις, 15ος-19ος αἰῶνας. Κοινωνικο-οἰκονομικὴ καὶ δημογραφικὴ ἀνάπτυξη*, μτφρ. Ε. Ἀβδελά – Γ. Παπαγεωργίου, τ. Α', Ἀθήνα 1986, σσ. 214-216, ὅπου ἡ σύγκριση Ρουσε καὶ Βιδινίου μὲ τὴν Ἀδριανούπολιν τῶν τελῶν τοῦ 17ου αἰῶνα.

97. MAD 19146, σ. 14. Ἦταν ἡ 3η κατὰ σειράν ἐπισκοπὴ τῆς Μητροπόλεως Ἡρακλείας. Συχνὰ ἀναφέρεται στὶς πηγὰς ἐνωμένη μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀθύρων, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 106.

98. Δὲν κατέστη δυνατόν νὰ βρεθοῦν ὀνόματα ἱεραρχῶν τῆς ἐπισκοπῆς γι' αὐτὴν τὴν περίοδον, καὶ ἔτσι δὲν μπορούμε νὰ βροῦμε ποίος τελικὰ ἦταν ὁ ἐν λόγω ἱεράρχης.

99. Inalcik, «Archival Materials», σ. 441.

24. Μητρόπολη Ἀρτάκης καὶ Κυζίκου (Erdek ve Karudaği).¹⁰⁰ Ὁ Κυπριανὸς διαδέχτηκε τὸν καθαιρεθέντα Διονύσιο ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ Πατριάρχου Ἰακώβου. Ὁ διορισμὸς δημοσιεύτηκε στὶς 27 Ἰανουαρίου 1686 (2 Rebiyülevvel 1097) καὶ ἀνανεώθηκε ἄλλες δύο φορές.¹⁰¹ Τὸ πεσκέσι καθορίστηκε σὲ 1.800 ἄσπρα. Ἡ μητρόπολη εἶναι ἡ μοναδικὴ στὸ κατάστιχό μας ποὺ δὲν ἀνήκει στὶς εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ στὴν εὐρύτερη γεωγραφικὴ περιφέρεια τῆς Κωνσταντινούπολης.

25. Μητρόπολη Ἡρακλείας.¹⁰² Ὁ Νεόφυτος διαδέχτηκε τὸν καθαιρεθέντα Μακάριο, ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου Β΄ καὶ μὲ φιρμάνι διορισμοῦ τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε στὶς 24 Ἰουνίου 1691 (27 Ramazan 1102).¹⁰³ Τὸ φιρμάνι ἀνανεώθηκε ἄλλες δύο φορές. Τὸ πεσκέσι ἀνερχόταν στὸ ποσὸ τῶν 3.200 ἄσπρων, ὅσο ἀκριβῶς ἦταν καὶ σαράντα χρόνια νωρίτερα, σύμφωνα μὲ τὸ κατάστιχο τοῦ 1640/1641.¹⁰⁴

26. Ἐπισκοπὴ <Βιζύης>.¹⁰⁵ Σ' αὐτὴν τὴ δυσανάγνωστη ἐπισκοπή, ἡ ὁποία δὲ πρέπει νὰ βρίσκεται στὸν θρακικὸ χῶρο, ὁ Ζαχαρίας διαδέχτηκε τὸν ἀποθανόντα Γεράσιμο, ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ πατριάρχου Διονυσίου Δ΄ καὶ μὲ φιρμάνι τῆς 21ης Σεπτεμβρίου 1682 (19 Ramazan 1093), τὸ ὁποῖο ἀνανεώθηκε ἄλλες τρεῖς φορές. Τὸ ἀντίτιμο τοῦ πεσκεσιοῦ ὀριζόταν σὲ 1.200 ἄσπρα. Οἱ πληροφορίες τῶν ἡμερομηνιῶν καὶ τῶν προσώπων ὑποδεικνύουν ὡς πιθανὴν

100. Ἡ Μητρόπολη Κυζίκου ἦταν ἡ 5η κατὰ σειρὰ μητρόπολη τοῦ σχετικοῦ καταλόγου, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 106. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ καταστίχου μας στὴν πόλη τῆς Ἀρτάκης πλᾶι σὲ αὐτὴν τῆς Κυζίκου προφανῶς σημαίνει ὅτι ἡ ἔδρα τῆς μητροπόλεως εἶχε μεταφερθεῖ σὲ αὐτὴν τὴν πόλη, πιθανῶς λόγω ὀλιγαριθμίας τῶν χριστιανῶν στὴν Κύζικο. Γιὰ τὴ μητρόπολη κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σ. 132.

101. Συνεπῶς ὁ Κυπριανὸς παρέμεινε στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Κυζίκου τουλάχιστον μεταξὺ 1686 καὶ 1703.

102. Ἡ Μητρόπολη Ἡρακλείας ἦταν ἡ 3η ἱεραρχικὰ μητρόπολη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 106. Γιὰ τὴ μητρόπολη κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σ. 119.

103. Ὁ Νεόφυτος ἀναφέρεται σὲ ἑλληνικὲς πηγὲς τὸ 1707, βλ. Γερμανὸς Σάρδεων, «Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Θράκης (Ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως γενικῶς, ἀλλ' ἰδίως ἀπὸ τοῦ 15' αἰῶνος καὶ ἐξῆς)», *Θρακικὰ* 6 (1935), σ. 76. Ἡ θητεία του ἐκτεινόταν, συνεπῶς, μεταξὺ τουλάχιστον 1692 καὶ 1707. Ὁ Μακάριος βρισκόταν στὸν θρόνο Ἡρακλείας μεταξὺ Βαρδολομαίου (μνεῖα τὸ 1668) καὶ Νεοφύτου.

104. Inalcik, «Archival Materials», σ. 441.

105. MAD 19146, σ. 15.

ἐπισκοπή αὐτὴ τῆς Βιζύης. Σὲ αὐτὴν ἀναφέρεται κάποιος Ζαχαρίας νὰ διαδέχεται τὸν Γεράσιμο τὸ ἔτος 1682 καὶ μάλιστα αὐτὸς ὁ Ζαχαρίας ἀρχιεράτευσε μεταξὺ 1682 καὶ 1708, ἔτη ποὺ ταιριάζουν ἀπόλυτα μὲ τις ἀνανεώσεις τῶν φερμανιῶν διορισμοῦ τοῦ ἐπισκόπου τοῦ καταστίχου.¹⁰⁶ Ἄν ἡ ὑπόθεση γιὰ τὴ Βιζύη εἶναι ὀρθή, τότε ὁ ὁμώνυμος καζῆς εἶχε τὸ 1668/1669 καταγραμμένα 170 χριστιανικὰ «χανὲ» ἢ περίπου 850 οἰκογένειες.¹⁰⁷ Αὐτὸ δίνει μία ὑψηλὴ ἀναλογία 1:0,7, δείγμα μίας ὀλιγάριθμης ἀλλὰ ἀκμαίας οικονομικὰ χριστιανικῆς κοινότητας.

27. Μητρόπολη Ἀδριανουπόλεως.¹⁰⁸ Ὁ Ἀθανάσιος διαδέχτηκε τὸν καθαιρεθέντα Κλήμη μὲ αἴτηση τοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου Β΄. Τὸ σχετικὸ φερμάνι ἐκδόθηκε στὶς 16 Νοεμβρίου 1692 (7 Rebiyülevvel 1104) καὶ ἀνανεώθηκε ἄλλες δύο φορές.¹⁰⁹ Τὸ πεσκέσι ἦταν 18.000, τὸ ὑψηλότερο τοῦ δείγματός μας. Ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς πόλης σύμφωνα μὲ τὸ κατάστιχο τοῦ 1668/1669 ἦταν 254 «χανὲ» ἢ περίπου 1.250 οἰκογένειες.¹¹⁰ Ἐφόσον δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ ὅλο τὸν καζῆ, δὲ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν χριστιανῶν κατοικοῦσαν στὰ χωριὰ τοῦ καζῆ καὶ ὄχι στὴν πόλη τῆς Ἀδριανούπολης.

28. Μητρόπολη Σωζοπόλεως.¹¹¹ Στὴ λιτὴ καταχώριση ἀναφέρεται ὅτι ὁ Μητροφάνης διορίστηκε μὲ φερμάνι τῆς 22ας Αὐγούστου 1649 (13 Şaban 1059), ἐνῶ τὸ πεσκέσι ἀνερχόταν σὲ 1.080 ἄσπρα. Ἀπὸ τὴ συνοδικὴ πράξη ποὺ σώθηκε στὴ *Νομικὴ Συναγωγὴ* τοῦ Δοσιθέου πληροφοροῦμαστε ὅτι ὁ

106. Γερμανός, «Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ Θράκη», σ. 54. Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ πότε ἦταν ἐπισκοπὴ καὶ πότε μητρόπολη, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας, ἡ Βιζύη φαίνεται ὅτι στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα εἶχε ἐκπέσει σὲ ἐπισκοπὴ, πιθανῶς λόγω ὀλιγανθρωπίας τῶν χριστιανῶν. Γιὰ τὴ μητρόπολη κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σσ. 128-129.

107. Stojkov, «La division», σ. 211.

108. Ἡ Ἀδριανούπολη βρισκόταν στὴν 11η θέση στὸν κατάλογο τῶν μητροπόλεων, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 108. Γιὰ τὴ μητρόπολη κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σσ. 120.

109. Γιὰ τοὺς ἱεράρχες, βλ. Γερμανός, «Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ Θράκη», σ. 42.

110. Stojkov, «La division», σ. 209. Θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ θεωρήσουμε ὅτι οἱ 1.250 οἰκογένειες πλήρωναν 18.000 ἄσπρα (ἀναλογία 1:0,07!).

111. Ἡ μητρόπολη βρισκόταν στὴν 53η θέση στὸν κατάλογο τῶν μητροπόλεων τοῦ Πατριαρχείου, βλ. Papadopoulos, *Studies and Documents*, σ. 114. Γιὰ τὴ μητρόπολη κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, σσ. 121.

Μητροφάνης διαδέχτηκε τὸν παραιτηθέντα Κλήμη καὶ ὅτι ἡ ἐκλογή του ἔγινε στὶς 23 Μαρτίου 1648.¹¹²

Ἄν θεωρήσουμε ὅτι τὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιοῦ καὶ ἡ ἀναλογία μὲ τὶς χριστιανικὲς οἰκογένειες εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ δημογραφικὴ εἰκόνα τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἐπαρχιῶν, τότε μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν κάποιες σκέψεις μὲ βάση τὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ. Ὁ πίνακας κατατάσσει τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες σύμφωνα μὲ τὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιοῦ ποὺ ὑποχρεώνονταν νὰ πληρώσουν, ἐνῶ ὅπου ὑπάρχουν γράφονται τὰ πληθυσμιακὰ στοιχεῖα καὶ τέλος ἡ σχέση πεσκεσιοῦ - χριστιανικῶν οἰκογενειῶν.

Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ σχέση πεσκεσιοῦ - οἰκογενειῶν, τόσο οἱ χριστιανοὶ τῆς ἐπαρχίας ἐμφανίζουν οἰκονομικὴ ἢ καὶ δημογραφικὴ ἀκμή. Στὸν βαθμὸ ποὺ τὰ δημογραφικὰ στοιχεῖα εἶναι ἀξιόπιστα, ἡ συνολικὴ εἰκόνα ποὺ λαμβάνεται ἀπὸ τὸ δείγμα μας, ἂν καὶ μὲ πολλὰ χάσματα, εἶναι ὅτι οἱ περισσότερες ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες ὑπέφεραν ἀπὸ ὀλιγανθρωπία ἢ καὶ φτώχεια. Τὸ πρῶτο ἴσως ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ γενικότερη δημογραφικὴ κρίση ποὺ γνώρισε ὁ 17ος αἰώνας. Τὸ δεύτερο εἶναι τεκμηριωμένο καὶ ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς πηγὲς τῆς περιόδου.¹¹³ Ὅστόσο, πολλὰ θέματα παραμένουν ἀδιερεύνητα. Καταρχὰς δὲ πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ ὁ παρατιθέμενος πίνακας, ὥστε νὰ ἔχουμε ἔστω γιὰ τὸ δείγμα μας μία ἀξιόπιστη εἰκόνα. Στὴ συνέχεια, δὲ πρέπει νὰ διερευνηθοῦν ζητήματα, ὅπως: α) ἡ τακτικὴ καὶ ἔγκυρη ἐνημέρωση τῶν ὀθωμανικῶν καταστίχων γιὰ τὴν καταβολὴ τοῦ πεσκεσιοῦ· β) ἡ ἐξέλιξη τῆς δημογραφικῆς εἰκόνας μιᾶς ἐπαρχίας· γ) ὁ βαθμὸς ποὺ ἡ ἱεραρχικὴ θέση καὶ ἡ ἱστορία μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας ἐπιδρούσε στὸ ποσὸ τοῦ πεσκεσιοῦ, ποὺ ἔπρεπε ὁ ἐκάστοτε ἱεράρχης τῆς νὰ καταβάλλει· καὶ δ) ἡ ἐπίδραση τοῦ γεωγραφικοῦ παράγοντα νοουμένου ὡς γειννίαση μὲ ἰσχυρὲς ἢ ἀδύναμες οἰκονομικὰ ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες.

112. Ἀποστολόπουλος – Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγή*, ἀρ. 284. Πιθανῶς ὁ διορισμὸς του νὰ καθυστέρησε λόγω ἀλλαγῆς σουλτάνου. Ὁ Μεχμέτ Δ΄ ἀνέβηκε στὸν θρόνο στὶς 8 Αὐγούστου 1648. Γι' αὐτὸν τὸν Μητροφάνη, βλ. Δ. Βαλαῆς, «Κατάλογος μητροπολιτῶν Σωξοπόλεως κατὰ τὸν 17ο αἰώνα», *Περὶ Θράκης* 2 (2002), σσ. 106-107.

113. Βλ., γιὰ παράδειγμα, τὴν περίπτωση αὔξησης καὶ στὴ συνέχεια μείωσης τοῦ ἐτήσιου φόρου (χαρατισιοῦ) τῆς Μητροπόλεως Σωξοπόλεως στὸ Βαλαῆς, «Κατάλογος», σσ. 107-108.

ΕΠΑΡΧΙΑ	ΕΙΔΟΣ (α)	ΠΕΣΚΕΣΙ (β)	ΕΣΤΙΕΣ (γ)	ΠΕΣΚΕΣΙ/ ΧΡΙΣΤ. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ
Άδριανούπολη	Μ	18.000		
Θεσσαλονίκη	Μ	13.000	5.700	2,3
Σέρρες	Μ	12.840		
Διδυμότειχο	Μ	9.600	4.900	2
Άγαθούπολη	Ε	8.900		
Βέροια	Μ	6.600	6.500	1
Δρύστρα	Μ	4.000	4.100	1
Ήράκλεια	Μ	3.200		
Δρυϊνούπολη	Ε	3.000	4.500	0,66
Κασσάνδρεια	Α	3.000		
Πωγωνιανή	Α	2.000	2.250	1
Άγχιλος	Μ	1.800	830	2,15
Βάρνα	Μ	1.800	1.380	1,3
Κύζικος	Μ	1.800		
Καμπανία	Ε	1.600		
Ζίχνα	Μ	1.562	3.000	0,5
Aydan?	Ε	1.500		
Σέρβια	Ε	1.440	3.600	0,4
<Βιζύη>	Ε	1.200	850	1,4
Σωζόπολη	Μ	1.080		
Μαρώνεια	Μ	960	1.300 (δ)	0,7
Κίτρος	Ε	900		
Λίτιτσα	Α	800		
Μέτρες	Ε	800		
Πρεσλάβα	Ε	800	4.000	0,2
Τζερβενός	Ε	800	3.800	0,2
Μεσημβρία	Μ	600	1.000	0,6

ΥΠΟΜΝΗΜΑ:

(α) Το Α σημαίνει αρχιεπισκοπή, το Μ μητρόπολη και το Ε επισκοπή.

(β) Το ποσό σε άσπρα.

(γ) Ο χριστιανικός πληθυσμός σε οικογένειες (πραγματικά χανέ), όπως εμφανίζεται στο κατάστιχο του 1668/1669.

(δ) Ο αριθμός προέρχεται από ανέκδοτο κατάστιχο του 1693 και αφορά ενήλικες άνδρες.

Ἀξιολογώντας συνολικὰ τὴν πηγὴ δὲ μπορούσαμε νὰ σημειώσουμε τὰ ἑξῆς. Οἱ πληροφορίες ποὺ δίνονται εἶναι σημαντικές, γιατί εἴτε ἐπιβεβαιώνουν ἀντίστοιχες ἑλληνικὲς πηγές, εἴτε ἐμφανίζουν νέα δεδομένα. Ἡ χρονικὴ περίοδος ποὺ καλύπτει ἡ πηγὴ εἶναι ἀπὸ αὐτὲς γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκῆ δεδομένα ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς πηγές. Γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων δὲ πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ μελετηθεῖ ἕνα σῶμα ἀντίστοιχων μὲ αὐτὴν πηγῶν, οἱ ὁποῖες, πάντως, πρὸς τὸ παρὸν εἶναι δύσκολο νὰ ἐντοπιστοῦν. Ἔχει γίνει σχεδὸν κοινὸς τόπος ὅτι οἱ πληροφορίες ποὺ προσφέρουν οἱ ὀθωμανικὲς πηγές γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ὀθωμανικὴ περίοδο εἶναι πολύτιμες. Ὡστόσο, θρῖσκόμεστε ἀκόμη στὴν ἀρχή. Θὰ πρέπει νὰ μελετηθοῦν ὁ σεβαστὸς ὄγκος τῶν λυτῶν ἐγγράφων γιὰ τὴν Ἐκκλησία ποὺ σώζονται στὰ ὀθωμανικὰ ἀρχεῖα τῆς Κωνσταντινούπολης, προκειμένου νὰ ἔχουμε πληροφορίες ἄλλου τύπου ἀπὸ τὰ «σκληρὰ δεδομένα» (hard data) ἐνὸς καταστίχου διορισμῶν. Ἡ ἀπαίτηση αὐτὴ γίνεται ἀκόμη μεγαλύτερη, ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι τὰ ὀθωμανικὰ ἀρχεῖα ποὺ σώζονται σὲ ἑλλαδικὲς μητροπόλεις εἶναι εἴτε φτωχά, εἴτε ἀφοροῦν τὸν 19ο αἰώνα, ἢ τέλος ἀφοροῦν σὲ μοναστήρια ποὺ ὑπάγονται σὲ αὐτὲς τὶς μητροπόλεις. Πάντως, ἡ ἀξιοποίηση καὶ αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ εἶναι ἀκόμη ἕνα ζητούμενο γιὰ τὴν ἔρευνα.